

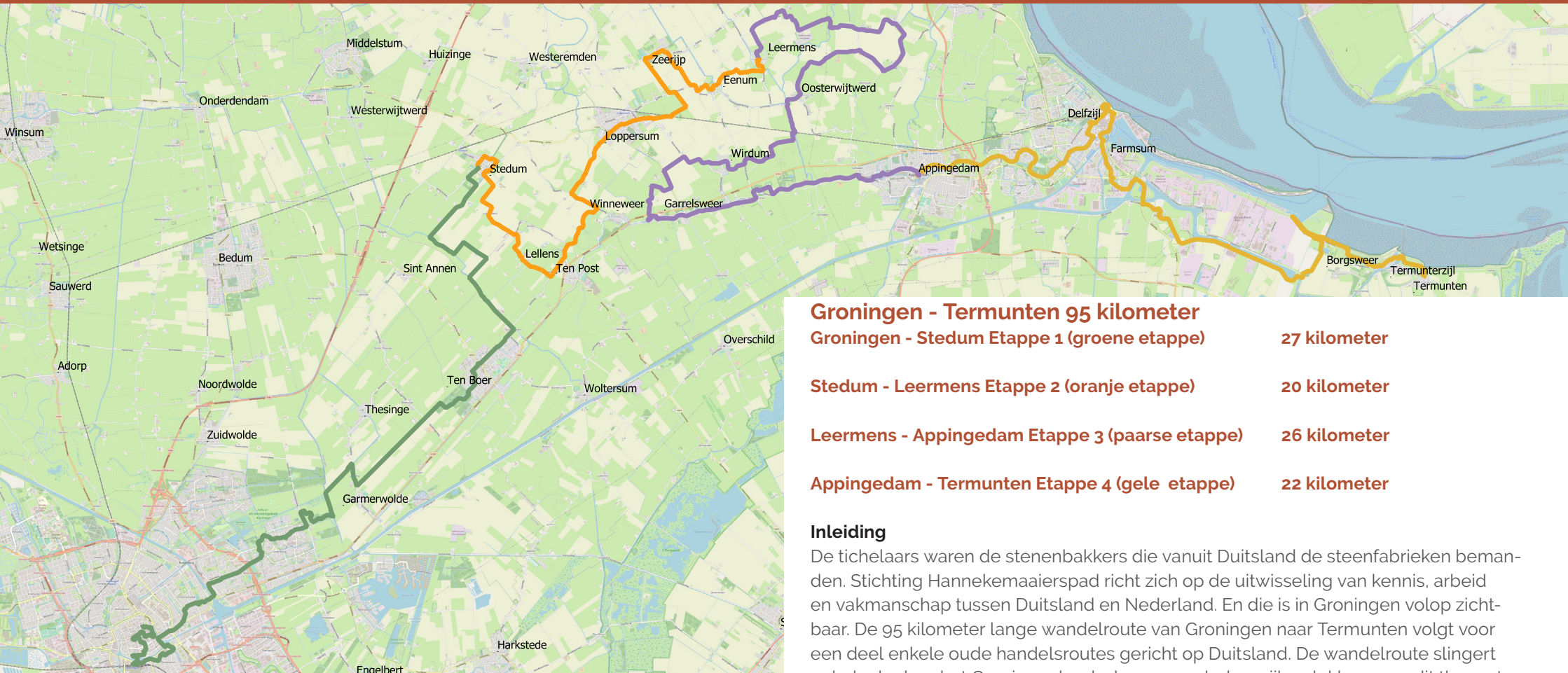
Groningen - Termunten 95 kilometer

Tichelpad

HANNEKEMAAIERSPAD

Groningen - Termunten 95 kilometer

Groningen - Termunten 95 kilometer

Groningen - Stedum Etappe 1 (groene etappe) 27 kilometer

Stedum - Leermens Etappe 2 (oranje etappe) 20 kilometer

Leermens - Appingedam Etappe 3 (paarse etappe) 26 kilometer

Appingedam - Termunten Etappe 4 (gele etappe) 22 kilometer

Inleiding

De tichelaars waren de stenenbakkers die vanuit Duitsland de steenfabrieken bemanden. Stichting Hannekemaaierspad richt zich op de uitwisseling van kennis, arbeid en vakmanschap tussen Duitsland en Nederland. En die is in Groningen volop zichtbaar. De 95 kilometer lange wandelroute van Groningen naar Termunten volgt voor een deel enkele oude handelsroutes gericht op Duitsland. De wandelroute slingert ook deels door het Groninger landschap om zo belangrijke plekken voor dit thema te kunnen bezoeken zoals enkele schitterende oude kerken, een voormalige veldoven, kunstwerken maar ook het land waar de klei voor de bakstenen werd gewonnen. De natuursteen komt voor een zeer groot deel uit Duitsland en bij het stenen bakken vanaf de 12e eeuw tot het begin van de 20e eeuw zijn veel Duitsers betrokken. In de steden, zoals in stad Groningen hebben Duitse architecten en stukadoors in de 18e en 19e eeuw een belangrijke bijdrage geleverd, waarvan veel nu nog aanwezig is en in de route opgenomen. De kerken spelen als gebouw binnen dit thema een belangrijke rol. We adviseren u om deze zoveel mogelijk te bezoeken. Vaak zijn ze open, soms moet u even een sleutel in de buurt halen. Ook vormen de kerken als huis van het geloof een pijler in ons verhaal. Vanaf ca. 1650 kwamen stenenbakkers uit Lippe naar Groningen. Deze tichelaars werden ook in het Gronings Lipskers genoemd.

Colofon

Tekst: George van der Peet

Route: Stichting Hannekemaaierspad

Samenstelling: George van der Peet

Ontwerp & opmaak: Michael Weijenberg

Druk: Multa bedrijven, Assen

Foto's: Ed Losekoot, Ben Spruijtenburg, Henk Zandstra (tenzij anders vermeld):

Uitgave: Stichting Hannekemaaierspad (in samenwerking met Provincie Groningen)

contact@stichtinghannekemaaierspad.nl

www.stichtinghannekemaaierspad.nl

1ste druk 2021

1 Martinitoren

Martinitoren. In 1469 is men begonnen met de bouw van deze toren, nadat de vorige

toren een aantal jaar daarvoor ingestort was. Men gaat er vanuit dat de bouw in 1554 werd afgerond. De bouwstijl van de toren is gebaseerd op de Domtoren in Utrecht. Het bijzondere van deze gotische toren is dat het geheel van Bentheimer zandsteen is gemaakt.

Handel in Bentheimer zandsteen

Al in de 12de eeuw werd Bentheimer zandsteen ingevoerd. In Noord-Nederland bevindt zich nog een aantal romaanse doopvonten. In de route is ook zo'n doopvont opgenomen. Later kwamen ook zandstenen blokken uit Bentheim en omgeving. Deze geelachtige blokken werden ter plekke uit de rotsen gehakt en met een kar naar Nordhorn vervoerd. Vanaf de Steinmaate (made/weiland) werden ze in de boot geladen. Per boot ging het dan van Nordhorn naar stapelplaats Zwolle over de vecht en dan via de Zuiderzee naar Groningen. Deze steen werd ook aan de Weser gewonnen. Dit ging via Bremen naar Groningen. *Meer onderweg 20, 72 en 80*

Sint-Joris en de Draak

Naast de kerk staat een standbeeld genaamd Sint-Joris en de draak. Het is een provinciaal (oorlogs-)herdenkings monument gemaakt door Oscar Wenckebach. De draak zichtbaar in het stenen voetstuk stelt Nazi-Duitsland voor. In het standbeeld van Sint-Joris en in de stenen draak zijn schubben van de Duitse Adelaar verwerkt. In de middeleeuwen werd het beeld van Sint-Joris die een draak overwint gekoppeld aan het overwinnen van het heidendom.

Ruiter van Reitsma

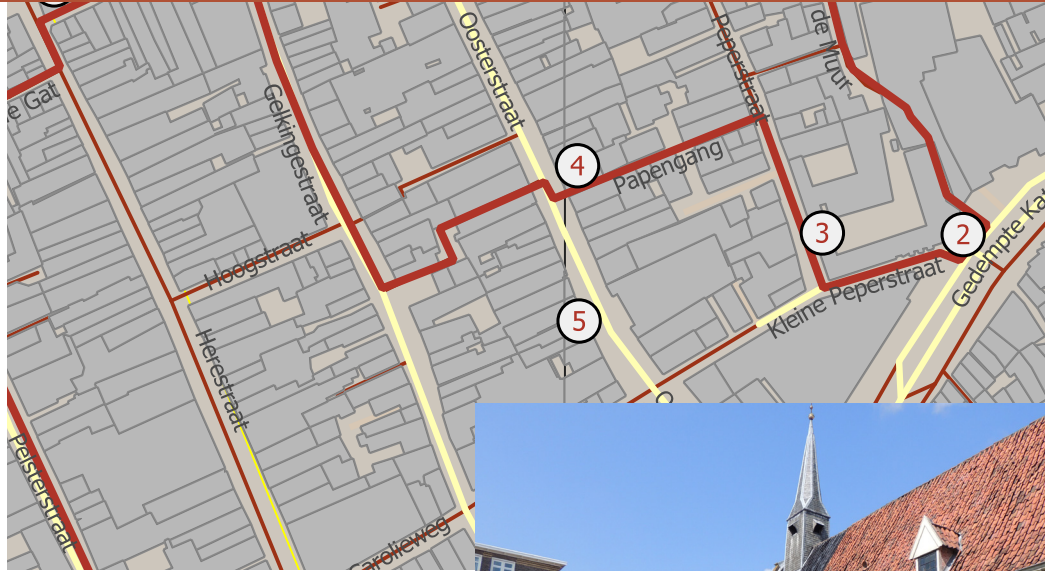
Architect en beeldhouwer Egbert Reitsma is de maker van het bijzondere bakstenen beeld tegenover de Martinitoren (Grote Markt 24). Het beeld uit 1957 stelt Sint-Maarten te paard voor. Afgebeeld is het verhaal van Sint-Maarten waar hij de helft van z'n mantel schenkt aan een bedelaar. Als architect staat Reitsma vooral bekend om zijn bakstenen gebouwen en een aantal gereformeerde kerken in de Amsterdamse School bouwstijl, zoals in Appingedam. Egbert Reitsma was ook lid van het kunstenaarscollectief de Ploeg.

2 Stadsmuur Groningen en steenhuizen

Hier staan nog enkele voorbeelden van zeer oude bakstenen huizen. Vanaf de 13de eeuw ontstaan steenhuizen, versterkte woningen van de voornamen inwoners, van baksteen. Al in 1025 had Groningen een aarden verdedigingswal van ca. 4 meter hoog om het onbeschermd deel van de stad heen. Op deze wal was een houten omheining van palen (palissade) geplaatst. In 1260, toen het bakken van stenen zeer bekend was, werd

de palissade vervangen door de eerste stenen muur. De stenen muur was sterker, maar ook vuurbestendiger. Baksteen is zelfs vuurbestendiger dan natuursteen. Later is de muur verder verstevigd. De binnenzijde werd vaak gemaakt van vulsel, zoals puin en keien. Na de verovering/bevrijding door Maurits in 1594 werd Groningen opgenomen in de Noordelijke verdedigingslinie. De stadsmuur verloor steeds meer haar functie en er werd vervangen door een wal met dwingers.

3 Pepergasthuis

Het Pepergasthuis of ook wel St Geertruidsgasthuis is in 1405 gesticht als gasthuis voor pelgrims. Groningen had volgens zeggen een relikwie van Johannes de Doper. Deze Gertruidsgasthuizen kwamen ook in andere West-Europese plaatsen voor, vaak voorzien van ziekenzaal, kerk en kerkhof. In Oldenburg (D) bestaat nog de Getrudenkapel en -kerkhof. Getruid van Nijvel/ Nivilles (geboren 626) was de schutpatroon van de pelgrims.

4 Papengang en schuilkerk

Voor de reformatie heette deze steeg (=gang) de Sappengang. Na de reformatie werd het aanhangen van het katholieke geloof verboden. Vrij snel daarna kwamen katholieke geestelijken naar het missiegebied Groningen. Een aantal werd gevangengezet en verbannen, maar dat kon niet voorkomen dat in het begin van de 17de eeuw twee schuilkerken werden opgericht. Later volgden er nog meer. De schuilkerk aan de Papengang was een statie van de Jezüietenorde (Petrus en Pauluskerk). Veel Duitse immigranten maakten gebruik van deze kerk.

5 Witting petten

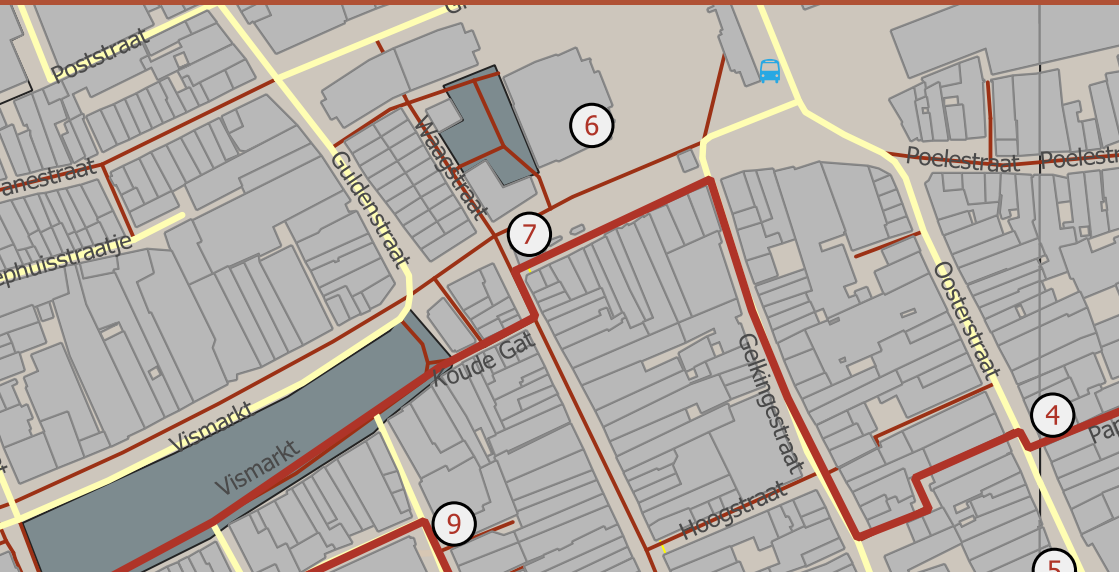
Rond 1750 is Arnold Witting, geboren en wonende in Friesoythe. Hij was hoedenmaker in Groningen. Veelal betekende dat toen dat men vanuit een werkplaats, mogelijk in Groningen, hoeden langs de deurgang verkopen. Aannemelijk is dat de hoeden en textielhandel door andere familieleden in de vorm van trekhandel is blijven bestaan. Men woonde vaak in herbergen (met soms een extra kamer als winkel) of woonde in (en werkte) bij bekendden, zoals plaatsgenoot hoedenmaker Wreesmann. Eén van de nazaten van Arnold opent in 1876 de winkel aan de Oosterstraat.

Als het om de invloed van de textielhandel in Nederland gaat, worden vaak de families uit het zuiden van het tegenwoordige Emsland en Sauerland genoemd. Echter de invloed van de textielhandelaren van het huidige noorden van Emsland was mogelijk nog groter. Het ging hier om handelaren uit de buurt van Cloppenburg en Friesoythe, veelal handelaren uit schippersfamilies.

Het winkel(supermarkt)concept zoals we vandaag de dag kennen, is als eerste door Sinkel uit Cloppenburg ingevoerd. De slogan "van de winkel van ..." is na 200 jaar nog steeds bekend en wordt anno 2021 nog gebruikt (Bol).

Hedendaagse bedrijven die hun oorsprong in dit gebied hebben zijn Peek en Cloppenburg, Burmann (Groningen, Leeuwarden) en Vanderveen (Assen). De oprichters van Vroom en Dreesmann, komend uit een aangrenzend gebied, kunnen in deze context ook genoemd worden. *Meer onderweg 7.*

6 Stadhuis

Johan Berend Logemann uit Oberlethe/Oldenburg, zal zoals elke ambachtsman in Duitsland, zijn vak moeten leren door een aantal jaar in dienst te zijn bij een "erkend" bedrijf. Zeer waarschijnlijk doet hij dat in Amsterdam bij de stukadoorsfamilie Husly. Jacob Otten Husly is een vernieuwend architect/stukadoer en is mogelijk één van de leermeesters van Johan Berend. Husly richt ook de stadstekenacademie op, waar o.a. boetseren op het programma staat. Bij de werkzaamheden van architect Husly is vaak Logemann betrokken. De stijl van het stucwerk is anders dan de Italiaanse rococo en

sluit aan bij het neoclassicistische van Husly. In 1774 wint Jacob Otten Husly de prijsvraag voor een nieuw stadhuis in Groningen. Het is een voor Nederland toonaangevend gebouw in de toen nieuwe neoclassicistische stijl. Husly zorgt er waarschijnlijk voor dat Logemann het stucwerk (nog steeds aanwezig) mag verzorgen. Daarnaast krijgt Logemann het alleenrecht om 30 jaar het stucwerk voor de gemeente Groningen uit te voeren.

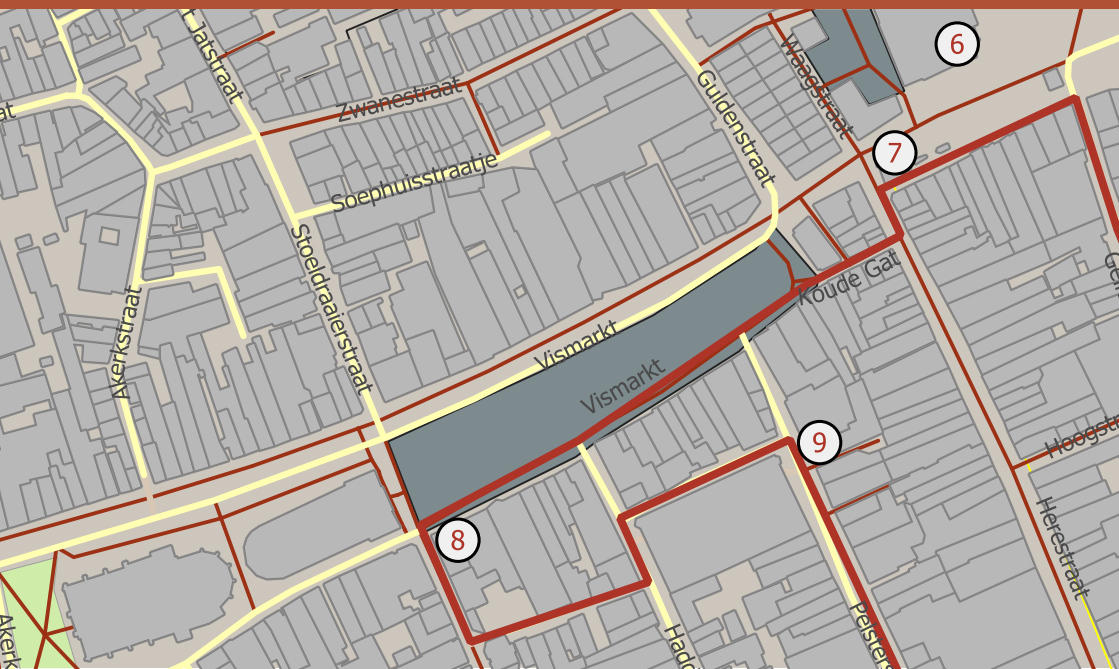
Het gezin van Johan Berend Logemann vestigt zich voor ca. 25 jaar in Groningen. Ze krijgen 11 kinderen, waarvan er 7 jong sterven (Lutherse kerk, Hardingestraat).

George Martens - Vismarkt

Er is veel te doen geweest om het project van het nieuwe stadhuis, waardoor het meer dan 30 jaar duurt voordat de inmiddels in Emden wonende 60-jarige Logemann het stucwerk in het stadhuis kan aanbrengen. *Meer onderweg 8*

Een ander opvallend kunstwerk in de oude raadzaal van het stadhuis is de muurschildering van Ploegschilder Johan Dijkstra. Het Groninger boerenleven komt hier groot(s) tot uitdrukking. Ook passend in deze route is een kleine etalage met vondsten bij Noorddijk. *Meer onderweg 24*

7 Tussen Beide Markten

Op het stukje Tussen Beide Markten staat een aantal panden uit de rooilijn in feite op het plein. Het eerste pand, met de gele bakstenen lijkt te zijn geïnspireerd op het naastgelegen pand Herenstraat 2 van de bekende architect Van Elmpt, *meer onderweg 9, 11-15, 18.*

Het laatste pand op dit rijtje staat op een plek met een lange geschiedenis als herberg en winkel. In 1405 stond hier een herberg genaamd "to der Clocken". Vanaf 1745 is het pand een winkel van diverse generaties de Charro. Dit was één van de plekken in Nederland waar men toen staatsloten kon kopen. In het begin van de 18de eeuw komt luitenant de

Charro vanuit Den Bosch naar Groningen. Zijn zoon trouwt met een uit Duitsland afkomstige Groningse Johanna van Lingen en het gezin start de winkel "de klok". De ondernemersfamilie de Charro vormt dan lang de kern van de "rijke" katholieke middenstand, waarbij ook Duitse handelaren zijn betrokken. Zo trouwt in 1798 Maria Johanna de Charro met de hoedenmaker Antonius Warnerus Wreesmann (uit Friesoythe). In het begin van

de 19de eeuw heeft Wreesmann een hoedenwinkel gevestigd in dit pand. In 1926 wordt het pand opnieuw gebouwd en dat is dan de huidige staat.

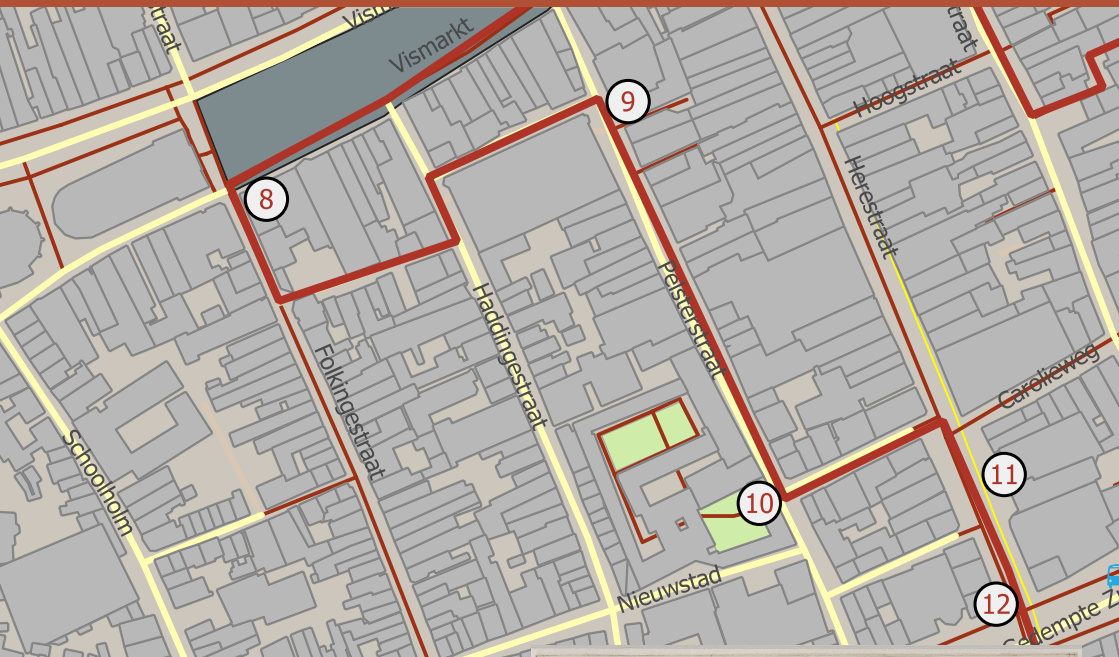
8 Vismarkt 56, Johann Berend Logemann

Het pand zoals het nu is, dankt dit voor een groot deel aan een ingrijpende renovatie aan het begin van de 17de eeuw. Aan het eind van de 18de eeuw woont dominee Lambertus Bieruma in dit pand. Hij laat stukadoor Johann Berend Logemann (uit Oberlethe/Oldenburger) deze klus uitvoeren, die zich met een contract met de gemeente Groningen in de stad heeft gevestigd. Dominee Bieruma kan het kleurrijke schouwspel dat het stucwerk uitbeeldt niet waarderen en beschadigt het werk met zijn degen. Logemann stapt naar de rechter en wint de zaak, zodat het stucwerk voltooid kan worden. De werken zijn gebaseerd op klassieke thema's, de vier seizoenen en o.a. een Romeinse wijnkrans. Zo'n krans was tot in de late middeleeuwen het symbool dat verplicht zichtbaar aan een huis moest zijn bevestigd, zodat men kon zien dat er wijn werd geschonken.

9 Woonhuis en kantoor Van Elmpt, Pelsterstraat 4

Rond 1750 komt Johannes Elmpt, geboren in Ophoven (D), naar Nederland. Ophoven valt op dat moment onder Keurpalts, waar dan o.a. markizaat Bergen op Zoom onder valt. Johannes trekt naar Bergen op Zoom. Waarschijnlijk is hij werkzaam als militair, maar het kan ook zijn dat hij direct als (leerling) tuinman aan de slag gaat. Streekgenoten zijn hem hier al in voorgedaan. Daar ontmoet hij Talke Geers Egbers uit het Groningse Nietap, die op dat moment ook in Bergen op Zoom woont. In 1781 trouwt het stel, Johannes is dan tuinman. Wat later verhuist het stel naar Groningen waar hij als tuinman blijft werken. Eén van de zonen heeft een koffiehuis in Groningen en de kleinzoon uit dat gezin is eigenaar van een herberg aan het Hoendiep. Deze kleinzoon is de vader van de in 1866 geboren Anthonius Theodorus van Elmpt. Anthonius wordt architect en ontwerpt veel van de nu nog steeds markante gebouwen van de stad Groningen. Zijn opleiding heeft hij mogelijk, al werkend bij een leerbedrijf, op een Groningse (avond)school gedaan. In 1894 vestigt hij zich als zelfstandig architect. In 1901 zetelt zijn kantoor op Pelsterstraat 4, later op Haddingestraat 14a. Opmerkelijk is dat ca. 100 jaar eerder de belangrijke Oldenburgerse stukadoor op dit stukje aan de Pelsterstraat woonde.

10 Pelstergasthuis/Heilige Geest Gasthuis

In de late middeleeuwen was het Heilige Geest Gasthuis een algemeen verschijnsel in de steden in Noord-West Europa. Ook veel kleine plaatsen bezaten een Heilige Geest Gasthuis, veelal gebouwd en beheerd door de plaatselijke bouwer(s). Ook na de reformatie is dit fenomeen in de katholieke gebieden blijven bestaan. In de protestante gebieden werden er nieuwe (soms vergelijkbare)

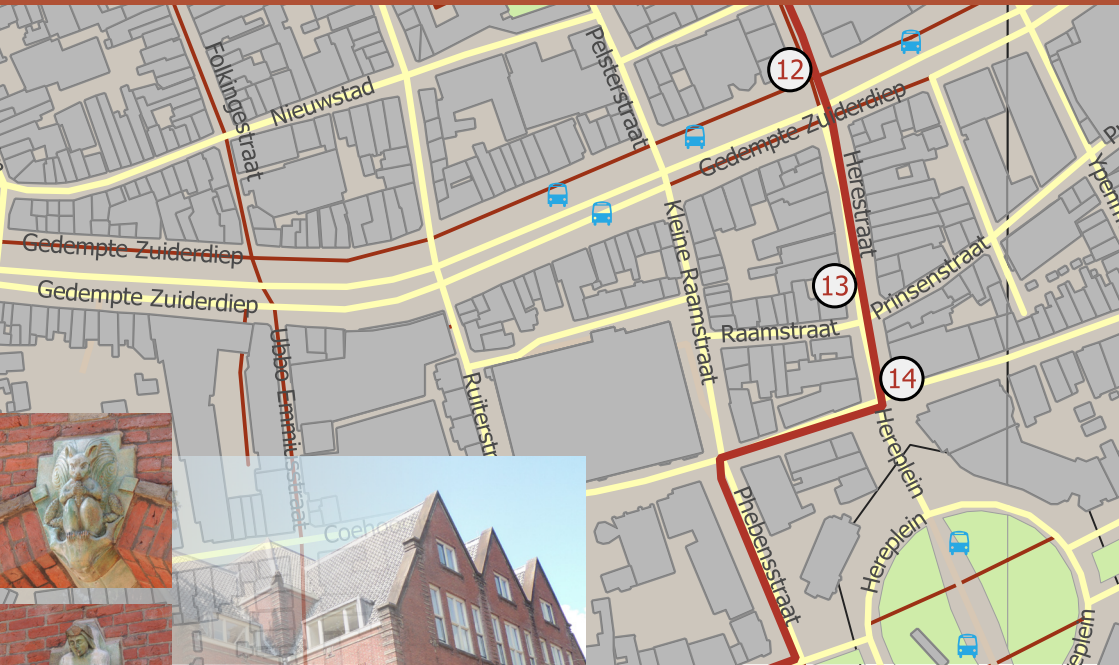
functies gegeven aan deze gasthuizen. Van oorsprong was het gasthuis bedoeld voor vreemdelingen die geen herberg konden betalen. Later werden er ook zieken verzorgd. Het Groninger Gasthuis kreeg in 1267 toestemming van de Paus voor de bouw. Vanaf de 16de eeuw werd het steeds meer gebruikt voor vaste bewoning.

Neurenberg - Voormalig Ziekenhuis "Heilig Geist Spital"

11 Hotel Frigge (1902) Herenstraat 72, ontwerp A. Th. Van Elmpt

De spil in een eeuwenlange goede relatie tussen Groningen en Friesoythe (en omgeving) is de familie Wreesmann. Al vanaf de 17de eeuw is de familie Wreesmann in Friesoythe de belangrijkste familie van handelaren en burgemeesters. In het begin van de 18de eeuw is hoedenmaker Anthonius Wreesmann al in Groningen actief. In de eerste helft van de 20ste eeuw zijn nog steeds enkele leden van de familie Wreesman in Groningen actief zoals Warnerius Anton (Herenmode, Tussen Beide Markten) en wijnhandelaar Max Wreesmann (geboren in Friesoythe) die de opdracht voor het bouwen van dit hotel gaf. Na de oorlog is het pand flink verbouwd, alleen de gevel van de bovenste verdieping is nog van het ontwerp van Van Elmpt.

12 De Faun (1938), ontwerp o.a. A. Th. Van Elmp

Samen met A.R. Wittop Koning ontwerpt van Elmp in 1938 winkel- en kantorencomplex "De Faun". Oorspronkelijk bedoeld als multifunctioneel kantorengebouw met restaurant, fietsenstalling en magazijnen. Het beeldhouwwerk is van Willem Valk, een telg uit een Leidse familie (vele generaties) van kunstzinnige ambachtslui. Van Elmp heeft in veel stijlen ontworpen. Dit is een ontwerp in de stijl van de Delftse School. Voorheen stond op deze plek het refugium van het vrouwenklooster Essen (Haren). Hier konden de nonnen schuilen als het klooster werd bedreigd.

13 Herenstraat 101 (1903), ontwerp A. Th. Van Elmp

In opdracht van A Wreesman werd dit pand verbouwd tot een mantelmagazijn met woonhuis (stijl Art Nouveau). Het tegeltableau is gemaakt door de Amsterdamse firma Distel. Aan de onderkant staat het wapen van Groningen, met de "dubbel adelaar". Dit symbool was van de Duitse Keizers dat in 1433 werd ingevoerd. Groningen kreeg in 1495 toestemming van de keizer om een vrije (Duitse) rijksstad (vrijstad) te worden en verving toen het wapen met de enkele adelaar door een dubbele adelaar.

14 Van Elmp gebouw (1928), ontwerp Van Elmp in opdracht van Friesch-Groningsche Hypotheekbank

Het gebouw heeft veel art-deco invloeden met deels abstracte versieringen en natuurstenen bouwelementen. Stadsbeeldhouder Willem Valk heeft 2 realistische beelden gemaakt. De beer, die honing verzamelt en bewaart, in rode Bremer zandsteen staat symbool voor het sparen. Boven de zijingang een Mercurius-kop; Mercurius was de Romeinse god van de handel. In het algemeen geldt dat veel gebouwen van van Elmp zijn gemaakt van baksteen met daarin natuursteen verwerkt. Ook kenmerkend is dat de gevel uit meerdere vlakken (vaak 3) bestaat, die meestal iets verspringen t.o.v. elkaar.

15 Huize Tavenier (1905), ontwerp Van Elmp

Het pand is in de stijl van de Jugendstil gebouwd en er is veel gebruik gemaakt van rode Bremer zandsteen, een slijtvaste, harde steensoort dat al vanaf ca. 1200 wordt gebruikt in o.a. de oude Groninger kerken. Als in 1910 Jacomijna Meursing, weduwe van Roelof Hooites op 66 leeftijd overlijdt, heeft zij maar een paar jaar in dit huis gewoond. Op haar overlijdensakte staat vermeld dat ze industriële was. Haar man Roelof Hooites was scheepbouwer. Maar in 1868 besluit het stel samen met Roelof's zus Elsie Hooites en haar man Jan Jacob Beukema een strokartonfabriek in Hoogezand op te richten. Het is de eerste in de provincie, die in 1870 in productie gaat. Een afbeelding hiervan is te zien in het glas in lood raam (links van de deur). Na het overlijden van de beide zwagers koopt in 1895 Jacomijna de familie Beukema uit (beëindiging vennootschap) en is zij de enige eigenaar. Ze ging ondertussen in Groningen wonen en gaf de jonge architect Van Elmp ca. 1903 de opdracht voor het bouwen van de villa Vredenburg. Van Elmp kon zelfs studiereizen naar het buitenland maken voor dit doel.

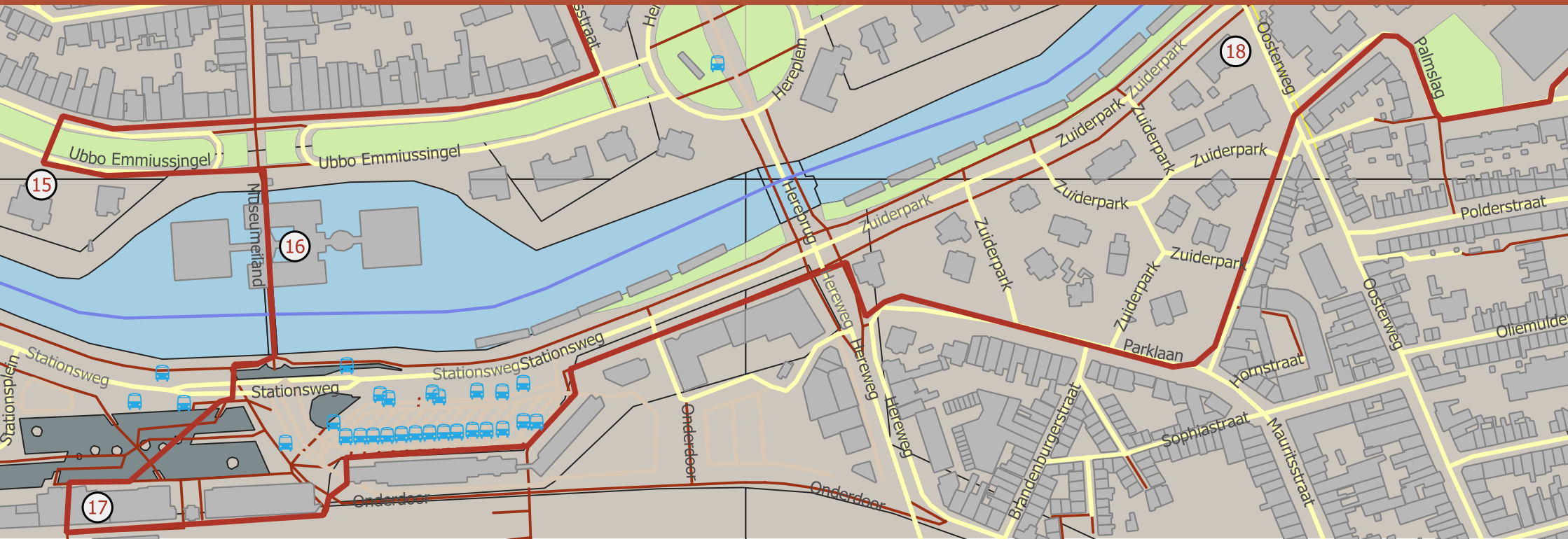
Vanaf 1910 woonde Jacomijna's broer Anne met zijn gezin in dit pand, en later werd de villa door weer een andere familielid verkocht aan het Diaconessen ziekenhuis. Het pand werd ingericht als kraamkliniek en (als afscheidscadeau in 1949) genoemd naar de besturende zuster Hendrina Tavenier. De kraamkliniek heeft bestaan tot 1981 en er zijn zo'n 27.000 baby's geboren in de verloskamers in de redelijk geluidsichte kelders. De patiëntenkamers lagen op de bovenafdelingen.

Links deel van het museum in de vorm van een Fortezza

16 De Ploeg

In het Groninger museum is er continue aandacht voor het schilderscollectief De Ploeg. Dit collectief is in 1918 opgericht. Vanaf vrijwel het begin is de stroming een eigen invulling gericht op het Duits expressionisme. Contact met de Duitse kunstschilder Ernst Ludwig Kirchner stond hier aan de basis. Langs het traject van deze wandelroute zijn vele plekken vastgelegd door schilders van dit collectief. De rode bakstenen van de huizen en kerken waren ook toen al kenmerkend in het landschap.

17 Mozaïek stationshal van Franciscus Hermanus Bach

Het mozaïek is van F.H. Bach. Belangrijke leraar aan de kunstopleiding Minerva in Groningen en leermeester van de eerste schilders van de Ploeg. Hij schildert en tekent zelf ook. Bach is bekend om zijn muurschilderingen in kerken.

In 1865 wordt Franciscus Hermanus Bach, zoon van een uit Haselünne (D) afkomstige smid, in de Nieuwe Kijk in 't Jatstraat (nr. 98) geboren. In zijn kinderjaren volgt hij tekenlessen bij Niklaas Wegman Dusselsma. Die woont op een paar minuten lopen in de Oude Kijk in 't Jatstraat, net na de Muurstraat. Tegenover de tekenleraar woonde de koperlager Ten Velthuis, wiens nichtje de vrouw wordt van Franciscus. Op middelbare schoolleeftijd volgt hij de avondschool van Academie Minerva en in 1884 haalt hij op 19-jarige leeftijd zijn MO tekenen akte. Hij wordt dan direct aangenomen als leraar op Minerva. Daarnaast blijft hij ook als kunstenaar/schilder actief. Het gezin Bach krijgt 4 kinderen. Franciscus sterft in januari 1956 en de krant pakt uit met een uitgebreid eerbetoon voorzien van een tekening van de oude Bach gemaakt door Johan Dijkstra, *Meer onderweg, 18*

18 Zuiderpark 18, Apotheek met woonhuis (1895), ontwerp Van Elmpit in opdracht van J.A.J. Tonella

Eén van de eerste grote opdrachten voor van Elmpit. Het pand is gebouwd in de laat 19e-eeuwse bouwstijl met invloed van Art Nouveau en de chaletstijl. Het tegelwerk, met symbolen uit de wereld van een apotheker, is van F. H. Bach, kunstenaar en leermeester aan de Minerva, zie stationsgebouw.

Groningen Damsterdiep Etappe 1

19 Rosmolen voor tras, windmolen gaf onrust bij de omwonenden

Op deze plek aan het Winschoterdiep heeft een rosmolen voor tras gestaan. Het economisch plan was om een windmolen te bouwen. Er werd echter geen rekening gehouden met de omwonenden. Door deze "*swaargheeden*", werd ervoor gekozen om in plaats van een windmolen een rosmolen te bouwen. Een rosmolen is een door paarden aangedreven molen.

Tras was gemalen tufsteen dat vanuit Andernach (aan de Rijn) naar Nederland werd vervoerd. Het gemalen tras werd als grondstof voor cement gebruikt.

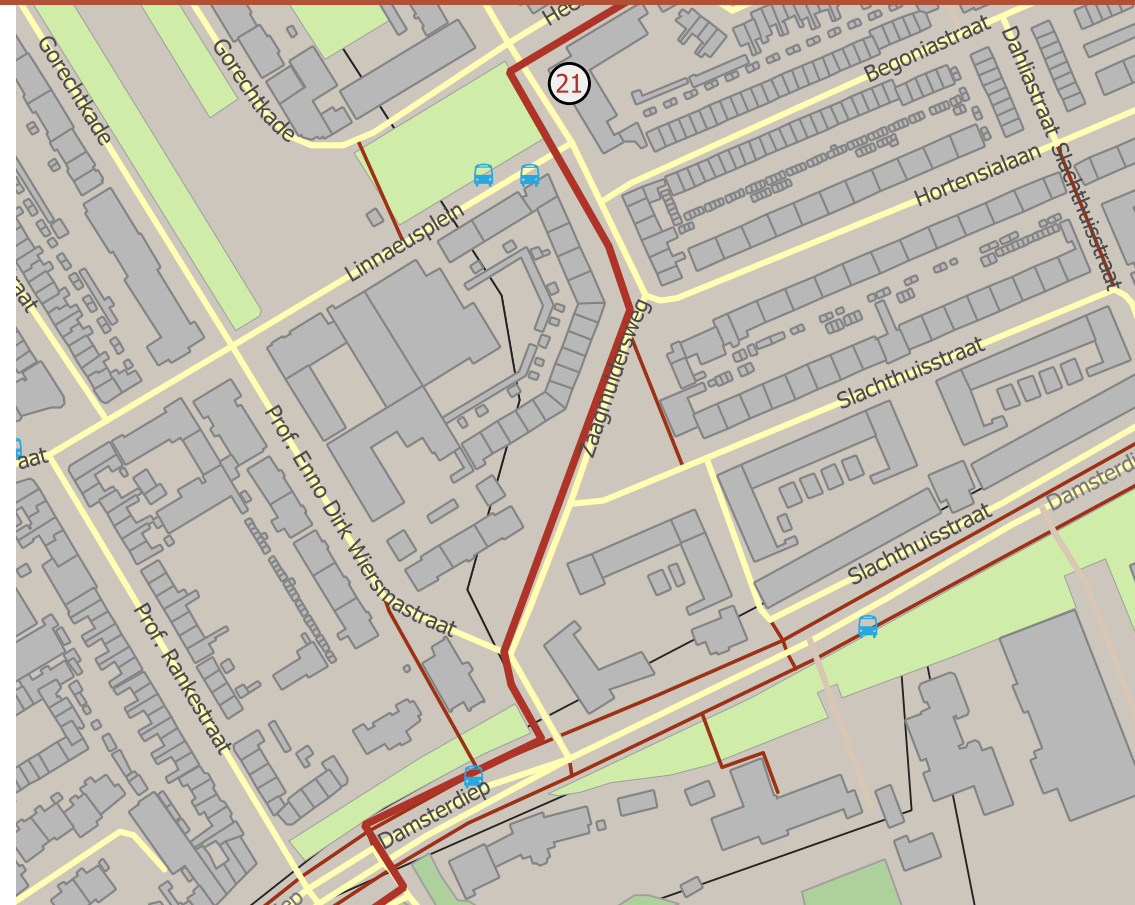
20 Lopsterveerhuis/Damsterdiep

Dit huis is in 1624 gebouwd. Rond 1650 werd het trekpad langs het Damsterdiep in gebruik genomen voor de verbinding Groningen Delfzijl. Dit was waarschijnlijk de plek waar de veerboot vertrok. Om van Groningen in Loppersum te komen, voer men tot de Lopster Til bij Garrelsweer en ging men via de Lopster Wijmers naar Loppersum. In het veerhuis kon men wachten en overnachten. Aan de overkant was het veerhuis "Raadhuis van Emden" voor de trekschuit naar Appingedam/Delfzijl. *Meer onderweg, 61*

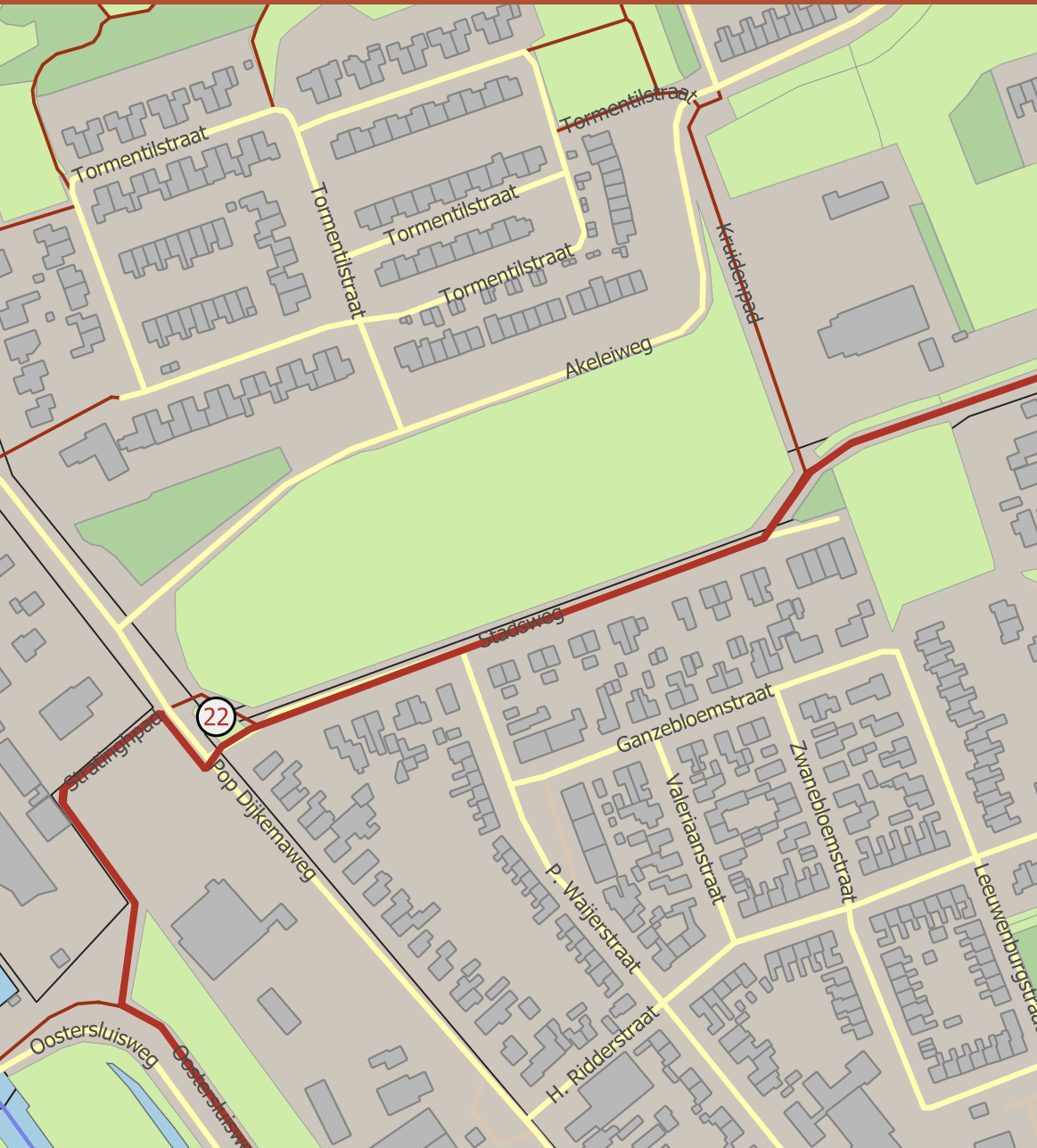

21 Voormalige school Zaagmulderweg (1927), ontwerp Siebe Jan Bouma met wand-schilderij van Jan van der Zee

Siebe Jan Bouma, geboren in Groningen in 1899, maar afkomstig van Friese voorouders (Holwerd) was ca. 20 jaar de Groningse stadsarchitect. Vanaf de 20-er jaren heeft hij veel ontworpen. Hij had een voorliefde voor de Amsterdamse School bouwstijl, waarvan deze school ook elementen bevat. De vorm van het gebouw is gebaseerd op een boerderijvorm. In de begintijd kregen scholen geen naam, maar wel een nummer. In 1947 werd de school genoemd naar de (kinderboeken)schrijver Theo Thijssen. Het boek, "Kees de jongen" heeft de kunstenaar Jan van der Zee als thema gebruikt bij de wand-schildering dat zich in het trappenhuis van het gebouw bevindt. De huidige functie van dit gebouw is wijkcentrum. Wat verderop aan de route, aan de andere kant van deze wijk bevindt zich een ander schoolgebouw ontworpen door Siebe Jan Bouma. *Meer onderweg 21a*. Het gebouw was in 1932 voltooid en kreeg (later) de naam Van Houtenschool. Naar de familie Van Houten (minister, kindwet, schilderes Haagse School enz.) en die aan het Damsterdiep een houtzagerij hadden. Vanaf 2001 heet deze school de Siebe Jan Bouma School.

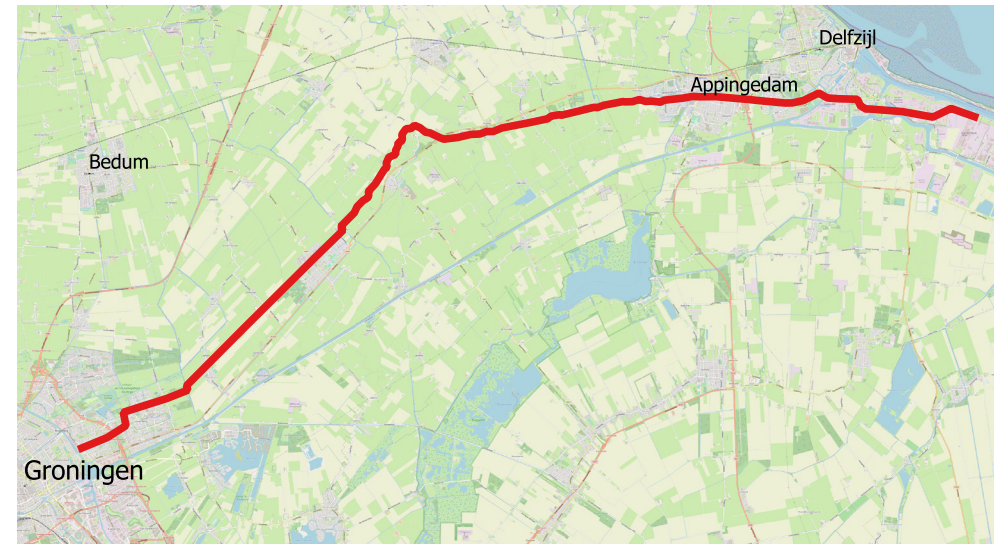

22 Stadsweg

De Stadsweg is een onderdeel van een oude handelsroute naar Emden, Duitsland. De weg was grotendeels een kleiweg tussen Groningen en Oterdum, Termunterzijl. De weg is niet in één keer aangelegd, maar in verschillende fases en tijdvakken. Het gedeelte in Groningen was rond 1425 de laatste schakel, die voortkwam uit de aanleg van het (laatste stukje) Damsterdiep van Groningen tot na Ten Boer. De aanleg van het Damsterdiep was ook en misschien wel vooral bedoeld voor het afvoeren van water. *Meer onderweg 24, 32, 38, 75 en 77.*

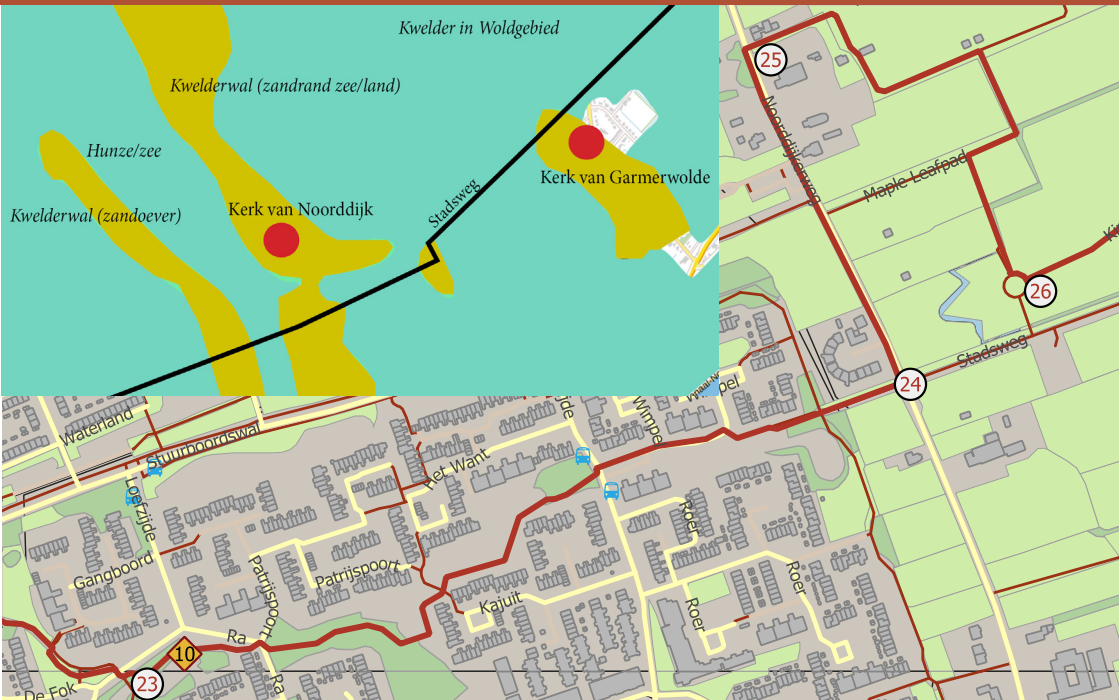

23 Le Roy's Stadsweg

Pas op bij nat weer, ijs en sneeuw, het kan glad zijn.

Bij de aanleg van deze wijk (Leeuwenborg) werd Louis G. Le Roy, tuinarchitect en bekend van de Ekokathedraal in het Friese dorpje Mildam, gevraagd voor de inrichting. Ook hier werd gewerkt met overvloedige stenen en tegels. De bedoeling was dat de tijd en de natuur konden inwerken op de bouwsels. Er ontstonden ook bewonersinitiatieven rondom deze stukjes openbare ruimten. Een pad (Stadsweg), een eigen onderkomen en een website zijn het gevolg hiervan.

Kruising Stadsweg en Noorddijk, rechts Herberg Quatrebras Foto: Siebe Jan Bouma, Groninger Archieven

24 Noorddijk

Noorddijk is ontstaan uit een oude nederzetting op de kwelderwallen langs de Hunze, zie kaart. Bij opgravingen zijn bewoningssporen gevonden uit de 11e en 12e eeuw. In 1425 werd de Stadsweg door Noorddijk aangelegd. Dit bood nieuwe kansen voor het dorp. Op de kruising van de dijk met de Stadsweg vestigden zich verscheidene herbergen. Tijdens de reformatie (1594 reductie van Groningen) woonden er volgens de bronnen van Boeles enkele ambachtslui uit Westfalen in Noorddijk. Zij waren de enigen die niet overstapten naar de nieuwe godsdienst. Een aantal generaties later woonde

er in Noorddijk een schoenmaker met een Duitse achternaam. Het langgerekte dorp Noorddijk ontwikkelde zich tot een zelfstandige gemeente. In het begin van de 19e eeuw vond er een heftige discussie plaats rondom het plan om Noorddijk bij Stad Groningen te betrekken. Het lukte Noorddijk toen nog om zelfstandig te blijven.

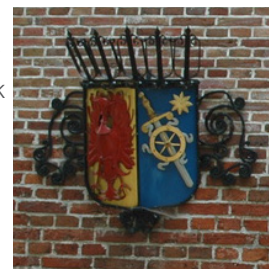
25 Stefanuskerk Noorddijk

De Stefanuskerk is gebouwd rond 1250 als een gebouw met een rechthoekig oppervlak. De stenen zijn waarschijnlijk in de buurt gebakken in een veldoven dichtbij een geschikte kleilaag. De bouwstijl was romaans. De ramen waren klein en met ronde bogen. In de 16e eeuw werd de kerk vergroot en het koor (waar het altaar stond) uitgebreid en rondgemaakt. De bouwmeesters werkten toen volgens min of meer vaste richtlijnen en verhoudingen. Zo was bijvoorbeeld de hoogte van een toren 5 keer de lengte van een zijde van het vierkante grondvlak. De in veel Groninger kerken voorkomende geelgroene vloertegels komen uit Utrecht. Ook de ramen werden groter. Dat was een aspect dat door de gotische bouwkunst in zwang raakte. Het achterliggende idee was dat het lichtspel door de grotere ramen (eventueel met glas in lood) voor nog meer verwondering zorgde. In 1648 werd de toren gebouwd en in 1660 werden de kerkklokken onder het genot van een kruik Groninger Cluynbier in gebruik genomen. (Het Groninger Cluynbier is tot op heden, met uitzondering van een aantal decennia altijd te koop geweest en kan daardoor tot verreweg het oudste biersoort van Nederland worden genoemd).

Symboliek: Het wapen van Noorddijk en Stefanus

Het wapen van de voormalige gemeente Noorddijk is in 1920 vastgelegd. Het is een samenvoeging van de symbolen van wereldlijke en geestelijke machthebbers uit het verleden van Noorddijk. De adelaar links op het wapen is afkomstig van de heren van Coevorden, die ook terugkomt in de windvaan op de kerktoren.

De geestelijke macht is gekoppeld aan het klooster (eind 12e eeuw) dat in Selwerd stond. Het klooster was gewijd aan de heilige Catharina. Ze was één van de populairste heiligen in deze periode. Als martelares stond zij voor bescherming en kuisheid.

Voor de reformatie werd de kerk genoemd naar de katholieke heilige Sint Stefanus. Hij was de eerste christelijke martelaar en werd gestenigd in 37 in Jeruzalem. Na de reformatie kreeg de kerk de naam Stefanuskerk.

Predikantenfamilies

Boven de deur van de ingang is een plaquette met een verwijzing van B. Stechman uit 1648. Hij was rond 1605 geboren. Zijn vader, Hermannus Stechman was vanaf 1602 predikant in Wirdum, bij Appingedam, voordat hij naar Groningen kwam. Het gebeurde in die periode wel vaker dat predikanten van de andere kant van de grens werden ingezet. Soms heeft men echter bewust voor

het Groningse calvinisme gekozen. De kans is aanwezig dat dat hier ook het geval was. Hermannus is in Emden geboren. Hij begint zijn studie in 1582 in Heidelberg, één van de centra van de godsdiensthervorming. De kerkhervormer Menso Alting was daar ook student geweest. In 1584 studeert hij theologie in Genève, aan de school van Calvijn. Na zijn predikantschap in Wirdum gaat Hermannus naar Groningen, waar zijn zoon Bolardus wordt geboren. Bolardus studeert in Franeker en wordt in 1630 predikant te Noorddijk. In 1648 is de bouw van de toren klaar, maar gaat hij naar Duinkerken.

Pieter Boeles, graf voor de kerkingang

Pieter Boeles, van Friese komaf, is van 1827 tot 1870 predikant in Noorddijk. Hij is ook de schrijver van het eerste woordenboek in de Groninger taal. Aan de familierelaties van Pieter Boeles is goed te zien hoe, 200 jaar na de reformatie, de uit Duitsland afkomstige predikanten sterk aanwezig zijn in het predikantennetwerk in Noord-Nederland. Pieter Boeles is getrouwd met dominees- dochter Alberdina Speckman. Haar vader, dominee Petrus Speckman, wiens vader uit Lingen (D) kwam, was getrouwd met domineesdochter Christina Grootholdman. Haar vader, dominee Conrad Grootholtman kwam uit Ladbergen (D).

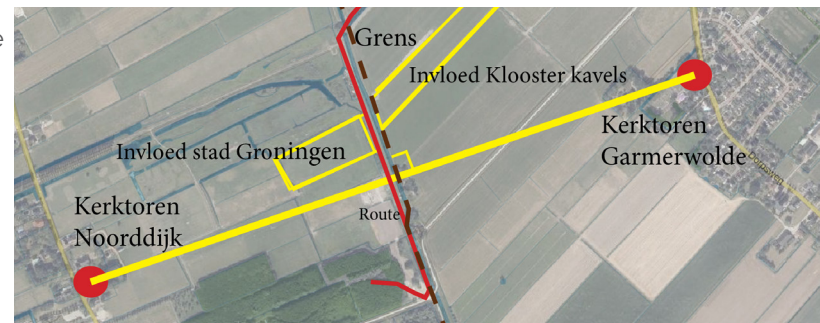

26 Bevrijdingsbos en Kinderrechtenpad

In dit bos zijn 30.000 esdoorns 50 jaar na de bevrijding (in 1995) geplant. Met dit bos wordt de inzet van de Canadezen tijdens de bevrijding van Nazi-Duitsland herdacht. Het esdoornblad is het nationale symbool van Canada. In het bos loopt het (internationale) Kinderrechtenpad. Op een leuke manier zijn de 10 kinderrechten op natuurstenen weergegeven. Het toeval wil dat vlakbij minister Samuel van Houten, bekend om het kinderwetje uit 1874, heeft gewoond.

27 Grens van Groningen, na het bevrijdingsbos bij de slinger in de weg

Toen de stad Groningen zich ging ontwikkelen was er nog geen duidelijke grens met het ten noordoosten gelegen gebied, dat Wout of Woldgebied heette. Buiten Groningen was er bewoning op kwelderwallen en werden er ook wierden of terpen aangelegd. Vooral via kloosters vond er een steeds beter waterbeheer plaats en werd meer grond in cultuur gebracht. Toen er behoefte ontstond aan een duidelijke grens werden de kerktorens van Noorddijk en Garmerwolde gebruikt om deze grens te bepalen. De grens kwam precies halverwege de kerktorens te liggen en stond haaks op de denkbeeldige verbindingslijn tussen deze twee kerktorens.

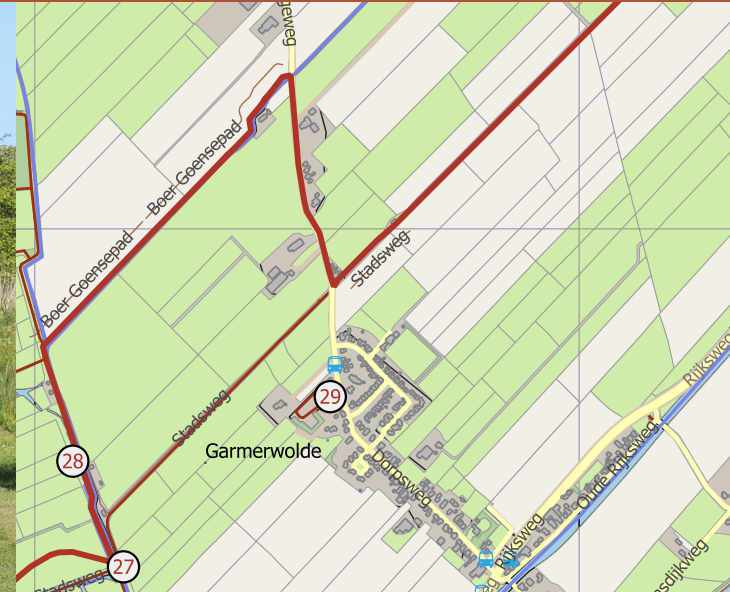

28 Het Woldgebied/Woudgebied

Het Woudgebied ligt ten oosten van Groningen en loopt tot de Wolddijk tussen Ten Boer en Ten Post. De Wolddijk markeert het gebied. Wold/wolde is afgeleid van het Oudnederlandse woord walt of wout, dat uitgestrekt bos of moerassig bos betekent. De laatste betekenis vindt men terug in het hele gebied in Noord-Nederland en Noord-Duitsland. In de periode tussen ca. 3000 en 1000 jaar geleden werden zand (in de geulen) en klei (buiten de geulen) door diverse overstromingen afgezet in Noord-Nederland. Dit Woldgebied had ten tijde van de afzettingen nog een hoge veenlaag, waardoor een aantal afzettingen geen effect op dit gebied hebben gehad. Toen men echter de veenlaag ging afgraven, kwam dit gebied lager te liggen en moest men met sloten het water afvoeren. Er bleef een niet erg vruchtbare laag aan de oppervlakte over.

Voor het jaar 1000 was er mogelijk al sprake van kleinschalige bewoning en ontginning en kon men telkens opschuiven naar hoger gebied. Toen na 1200 de bevolking toenam, werd onder leiding van kloosters het gebied grootschaliger ontgonnen. Er is toen ook een dijk (Wolddijk) gekomen, om het water van de hoger gelegen buurgebieden buiten de deur te houden. Op twee plaatsen kon het water bij eb worden geloosd. Het gebied bestaat nu veelal uit grasland als gevolg van de ondergrond.

29 Kerk van Garmerwolde

De kerk van Garmerwolde (zonder naam) is een 13e eeuwse kerk. Het is nog goed te zien op een afbeelding van een kaart uit ca. 1830, dat deze kerk een kruiskerk is geweest. Dat wil zeggen dat het gebouw de vorm van een kruis heeft. Aan de achterkant van de kerk zijn nog restanten van de kruisvormige kerk te zien. Binnen in de kerk zijn de wandschilderingen nog goed bewaard gebleven.

Symboliek

In de kerk en in de godsdienst uit de bouwperiode (hier laat-romaans) van een kerk werd veel gebruikgemaakt van symboliek. De bouwers van de kerk waren niet in staat om de sterkte van het gebouw exact te berekenen, maar gebruikten daarvoor vuistregels. De bouwmeester leerde die in zijn opleiding die vanuit Keulen georganiseerd werd. Bij het uitzetten van bijvoorbeeld de muren, waarbij zeer waarschijnlijk plaatselijke maten werden gebruikt, werden de verhoudingen door symboliek bepaald.

Oriëntatie

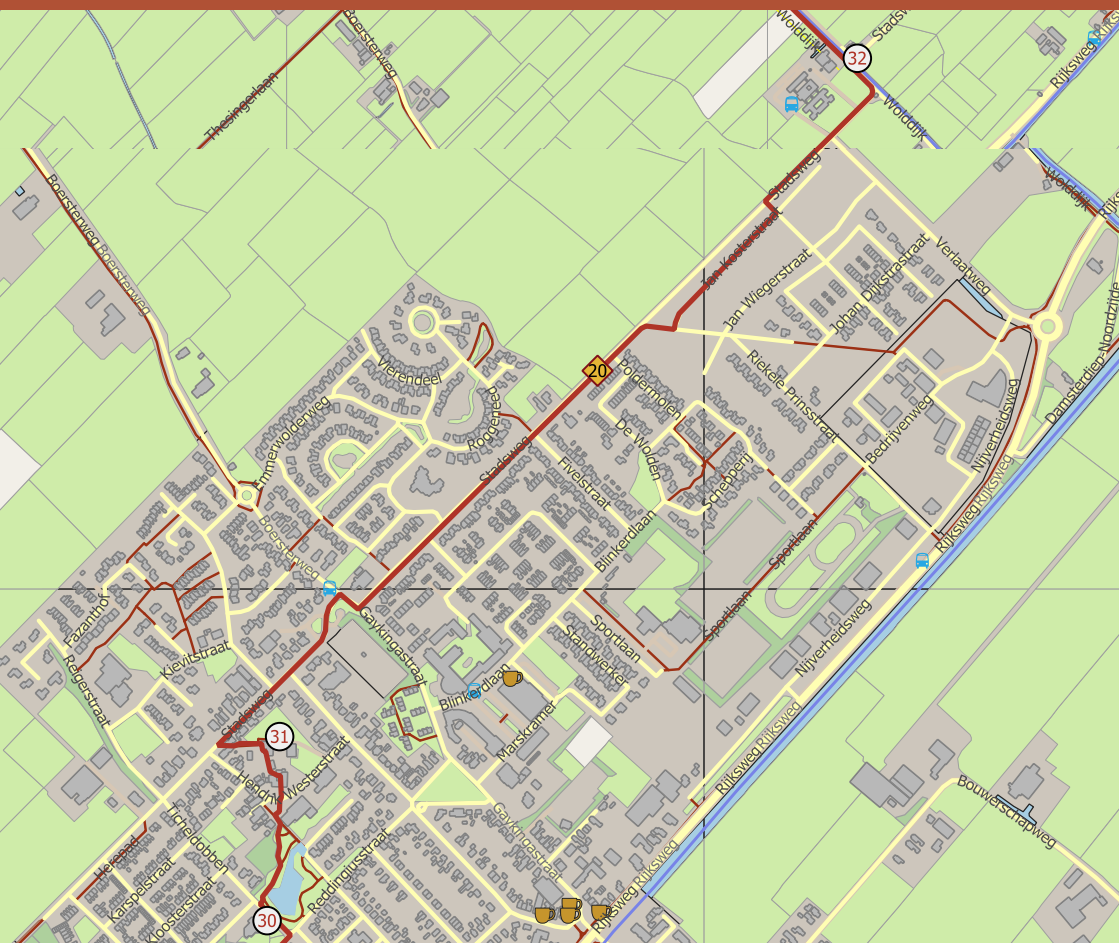
Heel veel kerken in deze tijd staan in de lengterichting in oostwestelijke richting. Ook dit was gekoppeld aan een bepaalde symboliek. Men vindt deze oriëntatie ook terug in hunebedden. Op de kaart van Garmerwolde is duidelijk te zien dat de kerk een andere oriëntatie heeft dan de omliggende gebouwen, die in de richting van de kavels liggen.

30 Ticheldobbe. Groninger Landschap, entree Ten Boer

De naam van de straat is afgeleid van dobbe (plas, put) die ontstaat na het winnen van de klei voor het bakken van stenen enz. Hierdoor ontstond een plas. Op een aantal plekken zijn deze ticheldobbes nog in het landschap aanwezig, o.a. bij Foxwolde (Dr). In Ten Boer en omgeving waren 4 kloosters. In Ten Boer zelf stond vanaf 1295 een Benedictijner nonnenklooster. Het is aannemelijk dat in Ten Boer een ticheldobbe aanwezig is geweest, ontstaan na het winnen van klei voor de bouw van het kloostercomplex

31 Kloosterkerk Ten Boer

De kerk was oorspronkelijk een kerk van een Benedictijner klooster, dat in de 13e eeuw begonnen is als een dubbelklooster (voor zowel mannen als vrouwen). Later werd het een vrouwenklooster dat een goede band had met het klooster in Thesinge en later daarmee is samengevoegd. Het klooster werd in 1485 opgeheven en de kloosterkerk werd een gewone parochiekerk. Na de reformatie (1594, reductie van Groningen) werd de kerk door de protestantse gemeente gebruikt.

Grafdeksel 11e/12e eeuw

In de kerkvloer bevindt zich een grafdeksel uit de 11e of 12e eeuw. Dit deksel is gemaakt van Rode Bremer zandsteen en dus ouder dan de bakstenen kloosterkerk zelf!

Rode Bremer zandsteen in Groningen

Deze rode zandsteen werd al door de Romeinen gebruikt voor sarcofagen (grafdeksels) en voor bestrating. De steen werd gewonnen aan de rivier de Wezer nabij Hamelen. De uitgehakte stukken steen werden met boten, stroomafwaarts naar Bremen vervoerd, vandaar de naam Rode Bremer zandsteen. De stukken steen werden in Bremen overgeslagen en verder verhandeld en vervoerd met platte, lange boten. In Duitsland zijn een aantal kerken met veel Rode Bremer zandsteen. Ook in Groningse kerken is regelmatig dit steensoort gebruikt, waaronder huize Tavenier (1905) in de stad Groningen. Tot in de 11e en 12e eeuw in Groningen vond het Romeinse gebruik om sarcofagen van deze dure steensoort te maken nog steeds navolging.

32 Oosterdijkhorn, ontstaan Stadsweg

Rond 1250 was de Fivel al ca. 100 jaar dichtgeslibt en zijn er meerdere oplossingen bedacht om het overtollige water af te voeren. De maatregel die in ca. 1250 werd toegepast, was gericht op het opsplitsen van het gebied, waarbij elk gebied zijn eigen afvoer kreeg. Zo werd in een noordelijk deel (boven de Stadsweg) het water via de bestaande sloten naar de Hunze (in het noordoosten) omgeleid en in een zuidelijk deel werd het water via de sloot naar Ten Post en dan via de Delf naar de Dollard omgeleid. Een dam (waar nu de sluis is) zorgde voor de omleiding. Het water werd van richting veranderd en stroomde links van de dam naar de Hunze en rechts van de dam naar de Dollard. Later is voor de scheepvaart de dam weer vervangen door een sluis.

Grafdeksel, foto: Wikipedia

Tussen de sloot ten oosten van Noorddijk/Groningen (Zuidwending) en op deze plaats (Oosterdijkhorn) was de Stadsweg mogelijk in eerst instantie aangelegd als een belangrijke dijk (waterscheiding) in het Woldgebied. Deze dijk stamt waarschijnlijk uit de 13e eeuw en is mogelijk ontstaan door toedoen van de Benedictijner kloosters van Thesinge en Ten Boer. De oude route van Groningen naar het oosten liep toen ca. 1 km zuidelijker. Pas toen het Damsterdiep vanuit Groningen werd aangelegd en aan de noordkant door het uitgraven een wal ontstond, verviel de dijkfunctie van de huidige Stadsweg. Vanaf ongeveer 1425 is de Stadsweg als verbindingsweg ingericht, die het centrum aansloot op de oude dijk. Er werden afspraken gemaakt over het onderhoud.

33 Peertil (brug voor paarden)

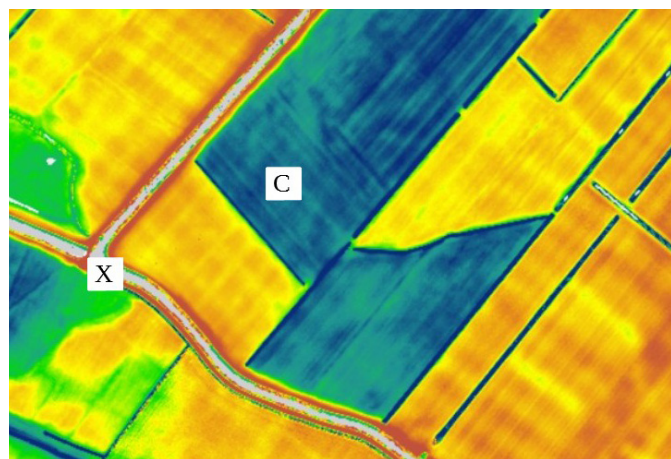
De voorloper van deze brug is in 1754 gebouwd. Het was toen een brug om paarden van trekschuiten over te zetten. In 1886 werd de brug vervangen door de huidige vaste brug. In 1996 is de brug gerestaureerd en het is nu een rijksmonument, omdat het een redelijk goed bewaard en relatief schaars voorkomend voorbeeld is van een typische brug uit dit gebied. Eén van de bijzonderheden is het gebruik van rode baksteen van de muren.

Afgetichelde gronden

Kenmerkend voor het landschap in dit gebied zijn afgetichelde kavels. Tijdens de route zijn de abrupte hoogteverschillen aan de rand van een kavel meermaals zichtbaar.

Op de afbeelding hieronder zijn dit de rechthoekige, donkerblauwe (laag) kavels (C). De locatie van Peertil is op deze kaart gemarkeerd met X.

34 Stedum en Rustpunt en voormalig veerhuis, de vlasschuur

Stedum

Stedum ligt op een kwelderwal (een verhoogde rivieroever die door het kweldergebied loopt) aan de westkant van de Fivel. Het dorp is in de (vroeg) middeleeuwen ontstaan en heeft zich later, na het dichtslibben van de Fivel, rond 1150, ontwikkeld als een ambachts- en handelsdorp.

Er was een trekschuitverbinding tussen Groningen en Stedum, als een vorm van openbaar vervoer met een vast dienstregeling. In 1844 bv. voer de snikke volgens het routeboekje 1 keer per dag, 4 dagen per week. De eigenaar van het veerhuis was toen schuite- of snikkevaarder Freerk Hoving. Freerk was ook kalkbrander en handelaar in stenen. Het lijkt erop dat de oven in de boomgaard stond. Tussen 1870 en 1934 heeft er in Stedum een vlasfabriek gestaan. De schuur van dit pand werd gebruikt voor de vlasproductie van het bedrijf Pilon. Het vlas werd hierin geschoond. Momenteel is er een klein museum over de vlasproductie zoals die ter plaatse is geweest.

35 Kerk van Stedum

Bouw van de kerk van Stedum.

De Bartholomeuskerk is een mooi voorbeeld van een rijk versierde kerk in de laat-romaanse stijl. De Duitse reizende predikant, Bernhard Böhmer, merkte over deze kerk het volgende op: "Der Weg führte über Stedum, wo in der prachtvollen Dorfkirche ein Marmorsarkophag sehr sehenswert ist, auf welchem in Lebensgröße A. Clant, gestorben 1672, ruht."

De laat-romaanse stijl kenmerkt zich o.a. door half-ronde bogen

bij ramen en gewelven. De halfronde bogen waren constructie-technisch niet erg sterk, vandaar dat de muren dik waren. Andere kenmerken van deze stijl zijn een aantal sierelementen, zoals de spaarvelden of blindnissen (een gemetseld sierpatroon in de vorm van een raam). Vroege blindnissen (met sierpatronen) uit de 9e eeuw zijn te vinden in de Mezquita van Cordoba.

Muur- en plafondschilderingen

Dit soort muur- en plafondschilderingen zijn in veel Groninger kerken te zien, maar die van de kerk in Stedum zijn niet alleen grotendeels, maar ook goed bewaard gebleven. Zoals de afbeelding van de vier Evangelisten op het plafond.

Detail plafond de vier Evangelisten

Graftombe van Clant

Bijzonder fraai is het praalgraf van Adriaan Clant (1599 -1655), borgheer van Nittersum en lid van Gedeputeerde Staten en van de Staten-Generaal. Hij was namens de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, één van de ondertekenaars van het vredesverdrag van Munster dat een einde aan de 80-jarige oorlog maakte. Het grafmonument van duur, wit marmer, is gemaakt door Rombout Verhulst die

ook de graftombes van Maarten Tromp en Michiel de Ruyter heeft gemaakt. De graftombe bevindt zich op de plaats van het altaar in de katholieke tijd. Dit centrale richtpunt is later verlegd naar de preekstoel.

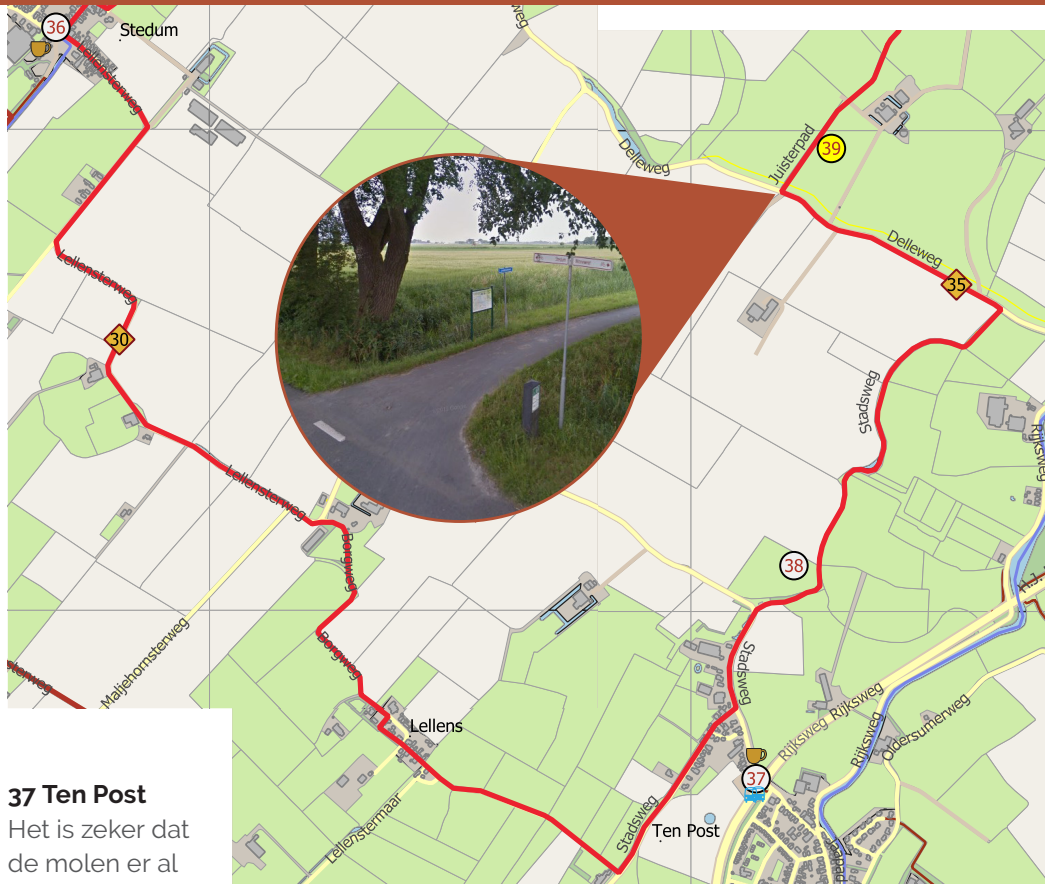
36 Verdwenen borg Nittersum

Hier stond de borg (= landhuis) genaamd Nittersum. De eerste borg is vermoedelijk in de 13e eeuw gebouwd. De eerste bewoner van de borg zo rond 1400 is Eppe Nittersum. De familie Nittersum heeft mogelijk een rol gespeeld in de twisten tussen de Vetkopers en de Schieringers. Zo'n 100 jaar later woont de familie Clant (door introuwen) op de borg. De familie laat generaties lang van zich horen. Egbert is actief tijdens de 80-jarige oorlog en trouwt met de van adel afstammende Wilhelmina Hinckaert uit Brussel. De

graftombe in de kerk is van hun zoon Adriaan, de diplomaat, *Meer hierboven*. Johan, de zoon van Adriaan heeft veel geïnvesteerd in Stedum, De borg werd herbouwd in 1669, naar het plan van Vingboons, de bekende architect van grachtenpanden. Maar ook de kerk werd toen verfraaid. Als eerbetoon aan zijn vader gaf Johan de opdracht voor de graftombe in de kerk. Aardig is het feit dat het terrein van de borg in Stedum een openbare functie als parkje heeft.

Borgenkaart van Beckeringh uit 1784

37 Ten Post

Het is zeker dat de molen er al sinds 1616 staat.

In 1812 werd de bovenkant helemaal vervangen en werden er ook nieuwe maalstenen in gebruik genomen. Vier jaar later waren deze stenen vervangen door pelstenen, omdat de molen een pelmolen was geworden. In plaats van het fijn malen van graan, werd met pellen vooral de buitenkant (kaf) van de korrel verwijderd. De stenen waren daardoor anders van structuur. Om te kunnen pellen hebben de molens wel meer wind nodig, minimaal windkracht 5. Zo werd gerst tot gort verwerkt en kon men ook boekweit verwerken. Gort, bonen, erwten en boekweit waren goedkopere granen en de molenaar betaalde daar dan ook minder belasting voor.

Molensteen

Molenstenen werden destijds gemaakt van basaltlava, gestolde lava van een vulkaan. Bijna alle molenstenen vinden hun oorsprong in de Eifel (Duitsland). De uitbarstingen hebben enkele 10.000 jaren geleden plaatsgevonden. In hetzelfde gebied werd ook tufsteen gewonnen. De molenstenen werden per boot via de Rijn (Andernach) vervoerd. Basaltlava is poreus, stroef en zeer slijtvast. Tegenwoordig zijn er synthetische vervangers.

38 Kleiweg langs een voormalige arm van de Fivel

Dit oorspronkelijke stukje Stadsweg volgt een paar meanders van de verdwenen rivier de Fivel. Tijdens alle pogingen om het overtollige water af te voeren, zijn er al vroeg (ca 850) sloten gegraven vanuit het Woldgebied naar de rivieren, die weer in verbinding met de zee stonden. Zo is ook parallel aan deze meanders langs Ten Post gegraven. Deze sloot vormt nu een deel van het Damsterdiep en de meanders zijn drooggevallen.

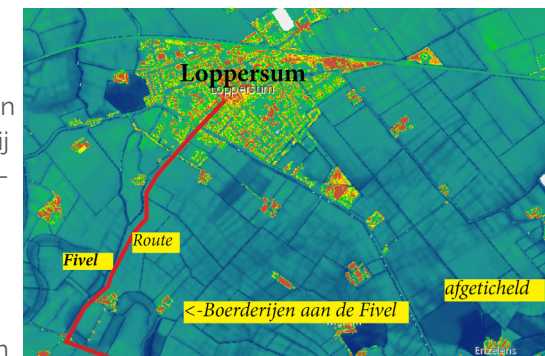

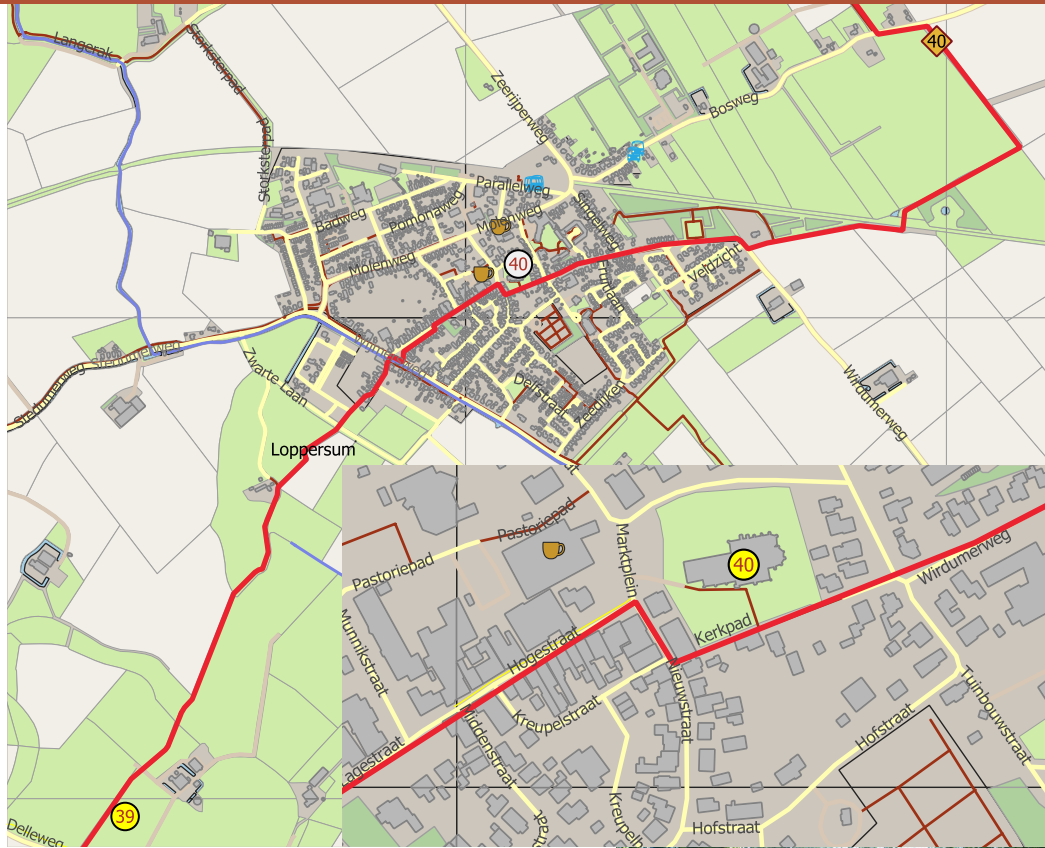
Gesloopte borgen

De borg die hier (zie afbeelding "Borgterrein") stond heette Tammingahuizen en is gebouwd in de 13e of 14e eeuw. In de tweede helft van de 18e eeuw kregen de erfgenamen het pand niet verkocht, het onderhoud bleek te kostbaar. Slopen was op dat moment lucratief, omdat bouwmaterialen veel geld oprachten. Om die reden zijn veel borgen in die periode verdwenen.

39 De Fivel, de kleimotor

De Fivel was een rivier die vanuit het lage hoogveengebied rondom Slochteren en Hoogezand naar het noorden stroomde en uitkwam op een zeearm van de Dollard bij Westeremden. De Fivel en de zeearm verdwenen door langzame verzanding. Door de werking van het getij werd er steeds een laagje verse klei afgezet. Op deze manier ontstond een kalkarme klei met een kleine hoeveelheid zand en soms een laagje veen, waardoor ijzer toenam. Deze klei is erg geschikt voor het bakken van stenen. Door de korrelgrootte en een bepaalde mate van "verontreiniging" met zand, gaat de steen bij langzaam drogen en bakken niet scheuren. De rode kleur wordt veroorzaakt door de kalkarme en ijzerrijke samenstelling.

40 Petrus en Pauluskerk van Loppersum

Deze kerk kent verschillende bouwfases. De eerste bakstenen versie stamt uit de 13e eeuw. Later is de kerk uitgebreid en verhoogd. De vroege bouwstijl is laat-romaans; het koor van de kerk, aan de andere zijde van de toren, is met zijn langgerekte hoge ramen met spitse bovenkant, duidelijk uit een latere fase (eind 15e eeuw). Dit zijn typische elementen van de gotiek; door spitse bogen te gebruiken ontstond er een sterkere constructie waardoor er met minder dikke muren kon worden volstaan. Aan de muur aan de kant van de kerk waar bomen staan zijn de verschillende bouwfases goed te herkennen.

Symboliek, Petrus en Paulus en Tyado

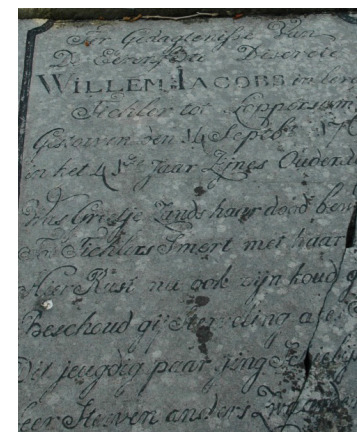
Gezien de aandacht voor steen in deze route is er een verbinding met Petrus, die rots werd genoemd, omdat op deze rots de kerk gebouwd zou worden. Een ander symbool

waarmee Petrus verbonden is, zijn de sleutels van de hemelpoort, die links en rechts van de ingang, samen met een zwaard en de letters TW uitgebeeld zijn. Het zwaard is het symbool van Paulus. Het verhaal gaat dat hij als Romeins burger een zachte doodstraf kreeg, nl. onthoofding met het zwaard. Het zwaard symboliseert ook de moed van Paulus om voor zijn geloof op te komen. De letters TW staan voor Tyado Wylrici, cureet en commissarius van Loppersum en daarmee de plaatsvervanger van de bisschop van Munster. Het geheel, zwaard, sleutel en letters vormen ook het wapen van Tyado Wylrici.

Steenhouwerstekens en groeven

Naast de deur zijn twee ingemetselde blokken Bentheimer zandsteen te zien. In deze blokken zijn tekens gebeiteld en zijn er onregelmatige groeven zichtbaar. Één van de tekens is het merk van de steenhouwer (steenhouwersmerk). In de tijd van de Klassieken werden al tekens in stenen of tegels gebruikt. Vanaf de 14e eeuw werd het teken meer als handtekening gebruikt. De groeven schijnen ontstaan te zijn in een periode dat de pest heerste.

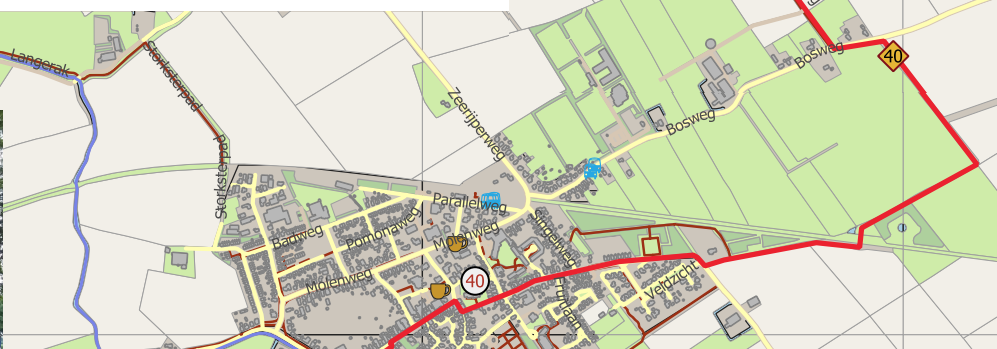
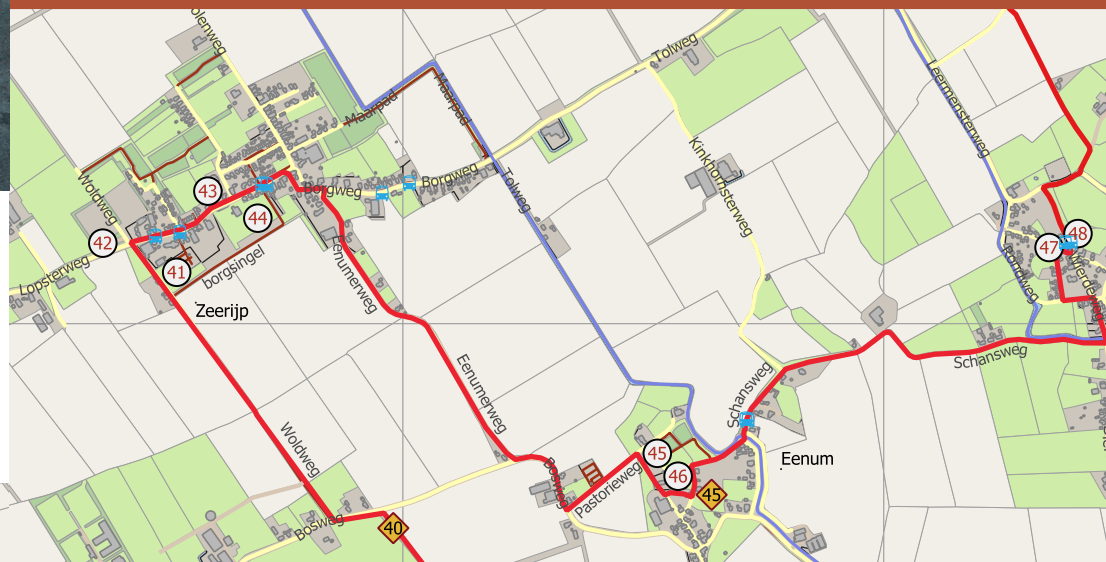

Mensen schraapten gruis uit de stenen en namen dat in om, zoals men dacht, beschermd te zijn tegen de pest. Dit verschijnsel is ook waarneembaar bij andere kerken, zoals in Uelsen (D). Daar wordt dezelfde uitleg gegeven.

De gebroeders Tichelaar

Op het kerkhof bevindt zich een aantal graven waarop de naam Tichelaar voorkomt. Ook bij andere kerken langs de route is dit het geval. Het beroep tichelaar (steenbakker) is afgeleid van het woord tegel. Dit beroep is ontstaan toen de kloosters rond 1200 het bakken van stenen en een veldoven hadden geïntroduceerd. Er werd toen veel

met steen gebouwd. In eerste instantie werd op de bouwplaats gebakken, maar wat later ontstonden er tichelwerken net buiten de meeste plaatsen en bij landhuizen en boerderijen. Zo'n tichelwerk werd geleid door een tichelaar. In 1399 komen we Busch die (de) Tyghelaer wordt genoemd tegen in Zwolle. De familie Tichelaar uit Loppersum is heel lang een belangrijke familie van bestuurders en ondernemers in deze omgeving geweest. De familie komt volgens eigen zeggen uit toenmalig graafschap Lippe. Uit deze omgeving zijn eeuwenlang veel seizoenwerkers naar Groningen getrokken om bakstenen te bakken. De stamvader van de familie is Jacob Willems Tichelaar, die samen met zijn broer Jan Willems Tichelaar zich in Loppersum vestigt en leiding geeft aan een tichelwerk aan de Oostbroek te Krodeburen, waar ca. 1680 een tichelwerk is. In 1675 wordt gesproken van een tichelwerk in Loppersum. Later verhuist het tichelwerk naar Enzelsens.

41 Boerderij Amsterdamse School, Borgweg 2

Voormalige kosterswoning nu boerderijtype in Amsterdamse School stijl. Voordat de huidige boerderij werd gebouwd, stond hier waarschijnlijk een huis dat de Vicarie werd genoemd. Een boerderij met een dergelijk voorhuis ziet men zeer weinig. Het voorhuis is uit 1930 en ontworpen door architect B.K. Dertien. De hoofdschuur is in 1878 gebouwd.

42 Zeerijp

Het woord rijp (reep) is gerelateerd aan een (oever)strook langs een water. Zeerijp lag zo'n 1000 jaar geleden direct aan de zee, nl. aan de zuidkant van een binnenzee-arm die liep van Emden (D) tot Westeremden. In feite ligt het op een kwelderwal. Later is er aan de noordkant ingedijkt en heeft er getijafzetting plaatsgevonden. Een nieuwe kwelderwal is aan de zeeboezem ontstaan.

43 Veldoven

Bij het dorps-huis is een informatiepunt over (tijdelijke) veldovens, ontstaan naar aanleiding van de vondst van een veldoven net buiten het dorp. Het is niet bekend wat voor soort oven dit was. Naast het bakken van steen werd er ook kalk gebrand, waarvoor schelpen werden gebruikt.

Kalk kon weer gebruikt worden voor cement door het te mengen met o.a. gemalen tufsteen (vulkanisch gesteente uit de Eifel). Voor het bakken van steen zijn, van de 12e tot de 14e/15e eeuw eerst tijdelijke veldovens gebruikt. Deze veldovens werden telkens opnieuw opgebouwd en hadden geen vaste muren. De muren bestonden steeds uit ongebakken stenen. Bij het stapelen van de ongebakken stenen werden kanalen tussen de stapels gevormd, die met hout of turf opgevuld werden. Het geheel werd overdekt met oude stenen, plaggen en natte klei met stro. Er werden gaten opgehouden om de rook af te voeren. Het bakken in de oven duurde vaak meerdere dagen. De brander of stoker moest de temperatuur goed in de gaten blijven houden, dus werd er in die dagen weinig geslapen. Daarna moest de oven een paar dagen afkoelen. Voorafgaand aan het bakken moest de steen gevormd worden en daarna heel langzaam drogen. Dat zorgde ervoor dat in een periode van 3 tot 4 weken per cyclus zo'n 50.000 stenen werden geproduceerd. Men bakte stenen vanaf het voorjaar tot in de herfst, waardoor er 4 tot 6 keer per jaar een lading stenen kon worden gemaakt.

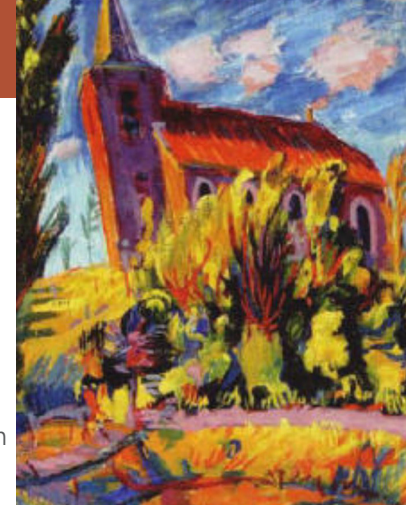
44 Jacobuskerk Zeerijp

Opvallend aan deze kerk is dat er nog veel in originele staat is vanaf de bouw in 1350. De muren aan de binnenkant bestaan uit geschilderde stenen met witte voegen. Dit komt overal in Duitsland voor, mogelijk vooral in dat deel van Duitsland dat valt onder de (Dom)Bauhütte Keulen. Één van de oudste kerken met dit patroon staat in Marienstatt (13e eeuw), een kloosterkerk van de orde van Cisterciënzers. Deze orde vindt zijn oorsprong in Frankrijk. Aanvankelijk werd in deze periode de opleiding tot kerkbouwmeester vanuit de kloosters georganiseerd, vaak met kanunniken die niet altijd in het klooster woonden. Maar met de romaanse bouwstijl en de ontwikkeling van gilden ontstond een opleidingssysteem dat centraal geregeld werd vanuit diverse plaatsen, ook omdat het beroep geen vaste standplaats met zich meebracht.

Holland, Midden- en Noord-Nederland vielen onder Keulen, waar het vak werd geleerd en waar meer dan 10 grote romaanse kerken staan. Van een andere plaats (Neurenberg) is bekend dat het maken van geschilderde stenen door pleisterwerk op een baksteenmuur (blokpleister genoemd) één van de meesteropdrachten was. Er waren verschillende structuren en kleurgebruik. In Duitsland spreekt men van "nach Holländischer Art gemalt" bij een rode achtergrond met witte voegen. Het is niet precies duidelijk hoe de verspreiding van deze techniek verliep, via de kloosters of via de in Keulen opgeleide particuliere bouwmeesters of wellicht via beide kanalen.

45 Eenum

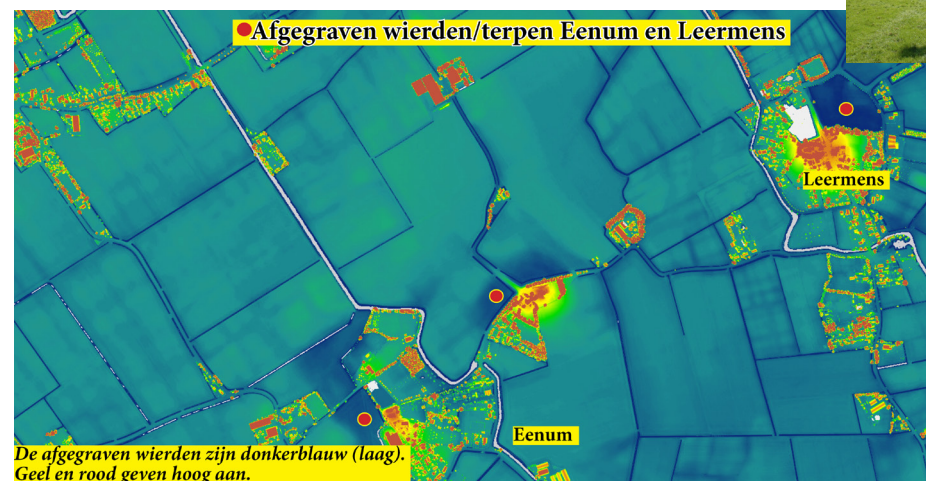
Het woord wierde wordt in verband gebracht met weren (tegen het water). Plaatsnamen die eindigen op w(i)erd komt men tegen in Friesland en Groningen. Het woord dorp is afgeleid van terp. Eenum is een wierdedorp dat op een kwelderwal ligt. Deze wierde was al in 500 v. Chr. bewoond. Veel wierden zijn nadien door de hogere waterstanden verlaten. In 1040 echter blijkt er cultuurgrond in Eenum en het buurdorp Leermens te zijn dat eigendom is van het Koninklijk Hof en waarschijnlijk in leen gegeven bij een zekere Uffo en zijn broers. In een oorkonde is beschreven dat deze gronden eigendom worden van de bisschop van Utrecht, die namens de koning het beheer over het gebied had. Het dorp was dus niet alleen bewoond rond het jaar 1000, maar er waren ook al gronden in cultuur gebracht. Eenum heeft zich verder ontwikkeld als agrarisch dorp. Rond 1900 was er veel fruitteelt van o.a. hoogstambomen.

Johan Dijkstra - Kerk Eenum

46 Kerk en afgegraven wierden

In de tweede helft van de 19e eeuw zijn veel wierden (deels) afgegraven. De grond kon goed gebruikt worden ter verbetering van arme gronden, vooral de ontgonnen veengronden in Oost-Groningen en Drenthe. De afgegraven grond bracht aardig wat op. Vaak is nu op het uitgegraven stuk van de wierde een ijsbaan aangelegd. Deze kerk uit het laatste deel van de 12e eeuw is één van de oudste bakstenen kerken in Groningen, gebouwd in de romaanse stijl.

47 Leermens

De wierde van Leermens is één van de hoogste van Groningen. De weg langs de ijsbaan heeft een stijging van ca. 5%. Ook Leermens had rond 1000 al gecultiveerde gronden, zoals uit een oorkonde kan worden afgeleid. Uit deze oorkonde blijkt ook dat er bij Leermens grond was dat de Duitse koning in bezit had en aan de bisschop van Utrecht was geschonken. Soms werden de gronden vanuit het bisdom beheerd en ging een deel van de jaarlijkse opbrengsten naar de bisschop als eigenaar. Dit waren de zogenaamde domeingronden en de stad Groningen was het administratief centrum. In de loop van de tijd is dit systeem verwaterd en veel van deze gronden zijn in leen (pacht) gegeven aan de lokale leiders of adel. Hoe dat precies in Leermens is gegaan is onbekend. Wel opvallend is dat plaatsen met domeingronden, zoals Anloo en Leermens, een kerk hadden van duur vulkanisch tufsteen.

Foto: W. Kool

Rechtspraak

Een nog niet eerder aan de orde gekomen gebruik van steen is die in de rechtspraak. Plaatselijke rechters moesten voor 1800 een eed afleggen (op de bijbel) en werden zo in hun functie ingezworen. In Leermens en Appingedam gebeurde dat bij een steen. In Appingedam moet nu elke nieuwe burgemeester op een burgemeesterssteen staan om de eed af te leggen om zo het burgemeesterschap te aanvaarden.

48 Donatuskerk van Leermens

De bouw van de eerste stenen kerk is rond 1050 geweest. Toen waren er geen bakstenen en is er met tufsteen gebouwd. De zijmuren van het schip (links van de hoofdingang) zijn nog uit die tijd. Daar is, aan de muur bij de dakpannen, nog een ander typisch

romaans bouwelement zichtbaar, nl. de rondboogfries. De naam van deze versierde band is afkomstig van het Latijnse woord *frisium*, dat versiersel/franje betekent. Dat voert weer terug op de Frygiërs, een artistiek volk uit de klassieke oudheid. In de loop van de tijd is de kerk steeds weer aangepast. Rechts van de hoofdingang zijn nog de sporen van een eerder aangebouwde kapel zichtbaar.

In Noord-Nederland heeft de introductie van de gotische bouwstijl plaatsgevonden via verbouwingen. Bij veel oude Groninger kerken zijn romaanse elementen en gotische elementen terug te vinden. In de kerk van Leermens is dat duidelijk zichtbaar. De ramen met de spitsbogen zijn een voorbeeld van een latere aanpassing in de gotische stijl. Een ander bijzonder aspect aan de kerk van Leermens is de flexibiliteit van de tufstenen muur. Dat is goed te zien aan de kant van de wierde-afgraving. Ondanks de vervorming (bolle) muur vertoont deze geen scheuren.

Tufsteen

Voordat in Noord-Nederland, vanaf eind 12e eeuw, het bouwen met baksteen werd geïntroduceerd door de Cisterciënzer kloosters, bestond er al een aantal kerken die geheel of deels met duur natuursteen waren gebouwd, waarvoor vaak tufsteen werd gebruikt. Tufsteen ontstaat doordat een laag as en puin uit een vulkaan wordt bedekt met een zware laag lava. De ontstane tufsteen is hierdoor wat poreus en als het net gewonnen is weegt het ook niet erg veel. De kleur is geel-rose. Als deze steensoort nat wordt dan wordt het heel hard en laat het geen water meer door. In de Eifel bij Mayen werd het tufsteen tamelijk dicht aan het oppervlak gewonnen door eerst grote brokken met wiggen langs de toekomstige breuklijn uit een wand te breken. Daarna werd met een ijzerdraad gezaagd, terwijl er zand en water werden toegevoegd. De stenen gingen per kar naar het ca. 15 km verderop gelegen Andernach, dat aan de Rijn ligt. Met een kraan op een toren werden de stenen in lange ondiepe boten geladen en zo via de Rijn en de IJssel o.a. naar Deventer vervoerd, waar de stenen te koop aangeboden werden. Daarna vond verder vervoer weer per boot plaats naar de plaats van bestemming.

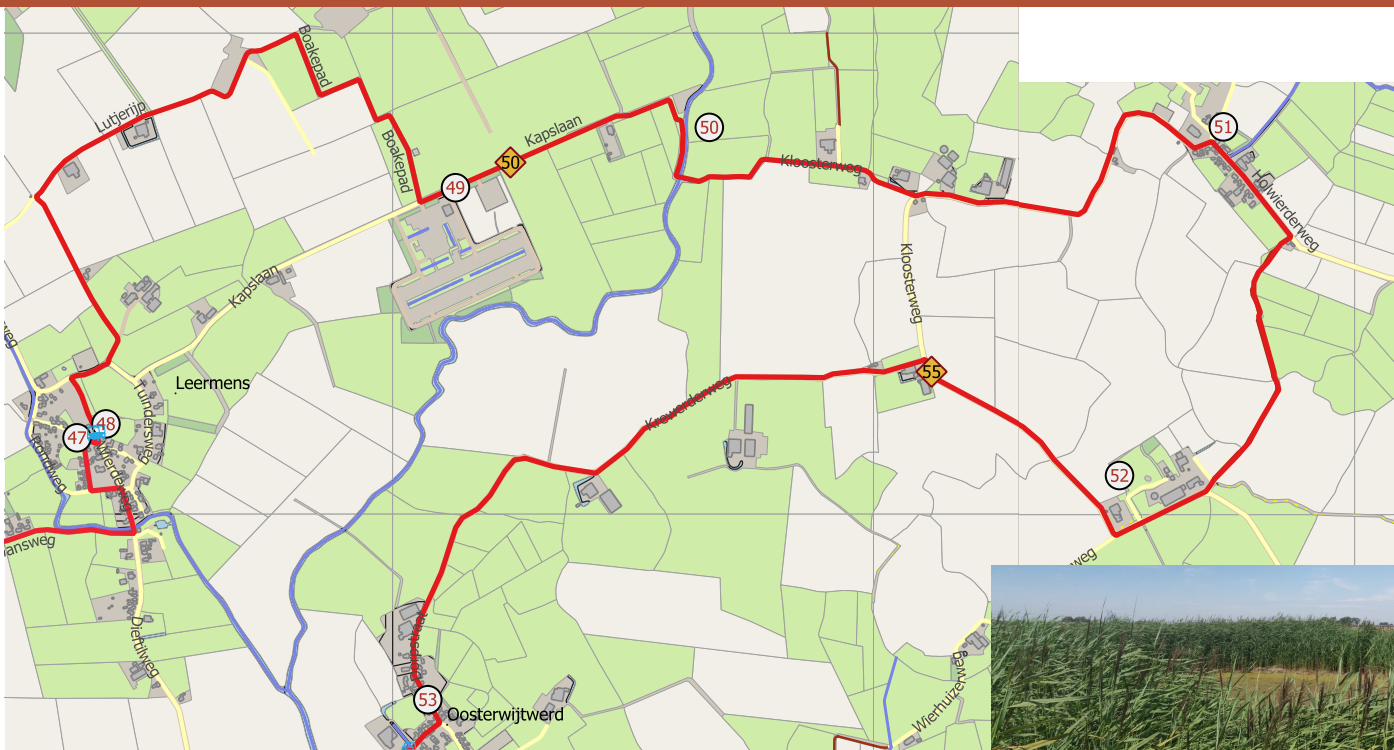

Symboliek

Zowel Donatus als Bernardus en Ursula van Keulen waren de beschermheiligen voor slachtoffers. Hoewel er geen geschreven bronnen zijn t.a.v. een speciale functie van deze kerk, lijkt het erop dat bescherming van zwakkeren een terugkerend thema is. Het zou heel goed mogelijk zijn dat volgens katholieke traditie de bezoekers van elders er door werden aangetrokken. We zouden nu zeggen voor troost en erkenning.

49 Kapslaan

Een unieke straatnaam. Het is een oude verbinding tussen Leermens en o.a. Nijenklooster, waar het vrouwenklooster Rozenkamp was. Het vervolg van de weg, na het passeren van een grensvaart, richting Nijenklooster heet Kloosterweg. Mogelijk heeft de naam een verband met de aangebouwde (kleine) kapelruimten in de kerk van Leermens, die door kloosterlingen of door buiten het klooster wonende kanunniken werd bezocht om dagelijks te bidden en te zingen. Daarbij speelt mogelijk ook de opvallende kap van het tenue een rol.

50 Steenfabriek K. Doornbos

In 1856 startte hier Kornelis Doornbos (zie ook Rusthoven) een steenfabriek, die later veranderde in een steen- en buizenfabriek. In 1919 stopten de bedrijfsactiviteiten van de fabriek.

Foto: W. Kool

51 Krewerd en Mariakerk

Hier is een redelijk gave wierde/terp, mogelijk een samenvoeging van een aantal losse boerderijwierden. De eerste bewoning dateert van ca. 200 v. Chr. De kerk is uit 1280 en is gesticht door de rijke weduwe Tyadeke. Het stichtingsverhaal is omschreven in de kroniek van Bloemhof. Na allerlei dramatische gebeurtenissen sticht zij deze kerk en wijdt de kerk aan de Heilige Maagd Maria. De kerk heeft het oudste orgel van Groningen (1531) en het enige gemetselde doksaal (scheiding in kerk) in Nederland.

52 Nijenklooster en dobbe

Deze wierde is net als die van Krewerd niet op een kwelderwal gelegen, maar op de getijdenafzetting van de zee. Hier heeft het vrouwenklooster Rozenkamp gestaan dat in de 13e-eeuwse kroniek van Bloemhof is beschreven. Een dobbe is een waterpoel gevoed door een put boven op een wierde. De put wordt gevuld doordat de kleilagen daarin geen tegendruk geven aan water dat zich tussen die lagen bevindt. Zo'n dobbe leverde zoet water voor drinkwater en ander gebruik. In 1837 is deze dobbe onderzocht en het bleek dat het ondiepe gedeelte van 2 el (ca. 1.40 m) bestraat was en waarschijnlijk als paardenwasstraat is gebruikt. Uit een krantenartikel uit die tijd blijkt dat bij zeer warme zomers, als alle sloten drooggevallen waren, dat de dobbe gevuld bleef en werd gebruikt door het vee uit de buurt.

53 Oosterwijtwerd

De naam Oosterwijtwerd verwijst naar een wierde (werd) met hout (wijt) begroeiing. De kerk bevat veel verwijzingen naar de belangrijke familie Ripperda, die in Farmsum een borg hadden. De ruiter op het paard is het wapen van deze familie. *Meer onderweg nr. 74*. Op Ripperdaweg huisnr. 2 stond borg Ripperda, gebouwd door Focko Ukema in 1411.

54 Kerk van Wirdum en het mysterie van de adelaar

Deze kerk is in het begin van de 13e eeuw gebouwd. Zo'n kerk zonder uitbouwen wordt een zaalkerk genoemd. In de kerk is de adelaar op de preekstoel opvallend. Aanvankelijk zou men kunnen denken aan de adelaar als één van de symbolen die bij Johannes (de evangelist) hoort. In andere kerken in West-Europa wordt deze symboliek in combinatie met het lezen van het evangelie al vanaf de late middeleeuwen gebruikt. De adelaar als beeld komt ook in andere kerken voor, o.a. in Beilen en Rolde in Drenthe. Daar is echter onbekend wat de oorsprong hiervan is. De verhalen variëren van "een geschenk van de Duitsers tijdens WO II" tot "misschien behorend bij het orgel".

55 Trekweg en Damsterdiep

Op deze plaats is de trekweg (van het Damsterdiep), die gebruikt is om trekschuiten voor personenvervoer te trekken door een paard en soms ook door een mens. Het was een beroep voor jonge jongens, ze heette dan jager(tje) of snikjong en het pad wordt jaagpad genoemd. Bij beurtschepen die vracht vervoerden, werd soms de hele familie ingezet om te jagen. Het water heet nu het Damsterdiep, maar rond 950 was dit deel gegraven om water via de rivier de Fivel (nu verdwenen) noordwaarts naar de zee af te voeren. Een paar honderd meter naar rechts was de aansluiting met de Fivel. Toen de Fivel rond ca. 1150 in het noorden dichtslibde, werd het water van de natte gebieden naar de Dollard in het oosten afgevoerd en veranderde de stromingsrichting. Dit uitgegraven deel heette toen Delf (Delf is graven) en omdat Delf tot 1300 geen zijk (sluis) had en dus onderhevig was aan eb en vloed, meanderde het Damsterdiep.

56 Tjassensheerd en steenfabriek Enzelens

Steenfabriek Enzelens en Juffer Anna Tjassens

In 1720 kopen de broers Tichelaar een behuizing in Enzelens van de 22-jarige Juffer Anna Tjassens, afkomstig van een bestuurdersfamilie in Groningen. Haar broer is burgemeester van Groningen, maar haar overgrootvader was vervener in de buurt van Gieterveen. Anna woont midden in het centrum van stad Groningen in de Gelkingestraat. Ze blijft ongehuwd en zet zich in als exploitant van de veengronden van de familie bij Gieterveen. De broers Tichelaar beginnen op deze plek in Enzelens een steenfabriek, die tot

1969 is blijven functioneren. De stenen van deze fabriek worden beschouwd als topkwaliteit. De directeurs- en burgemeesterswoning naast de fabriek is genoemd naar Anna Tjassens en heet Tjassensheerd. Dit pand is in 1874 gebouwd en is voor de oude boerderij geplaatst. In 1899 wordt het herbouwd in eclectische bouwstijl en het pand is flink gerestaureerd in 1974.

De droogloodsen, typisch Gronings erfgoed

De droogloodsen zijn schuren waarin stenen en buizen langzaam worden gedroogd, voordat ze worden gebakken.

Deze

schuren zijn in 1899 gebouwd. Door de samenstelling van het kleimengsel, voor een groot deel vette klei, ontstaat een fijnkorrelige structuur. Als de voorgevormde stenen te snel drogen, ontstaan scheuren. Met verstelbare luiken/planken kan de luchtstroom worden geregeld. Deze schuren kwamen door de specifieke vette klei alleen maar in Groningen voor.

57 Rusthoven borg

In 1686 is Rusthoven (borg) gebouwd of herbouwd, waarschijnlijk door Johan Eeck (jr) die net als zijn vader burgemeester was van Groningen. In de loop der jaren veranderde het pand meerdere malen van eigenaar. Aan het eind van de 18e eeuw komt het pand in handen van Trijntje Willems Tichelaar, dochter van de steenfabrikant. In 1804 verkoopt zij het aan de 33-jarige domineeszoon Jan Hindrik Sissingh uit Solwerd (bij Appingedam), die in datzelfde jaar een steenfabriek bij de borg bouwt. Jan Hindrik overlijdt 10 jaar later. Het pand wordt in 1819 flink aangepast door de Wiepke Smedes, de weduwe van Jan Hindrik die ook de leiding van de steenfabriek overneemt.

58 Rusthoven steenfabriek

In 1836 wordt de fabriek verkocht aan Johannes Koning Uilkens, die veel investeerde in mechanisatie en de typisch Groningse droogloodsen (1868). Vanaf 1854 is er sprake van twee steenfabrieken op Rusthoven, nl. één voor stenen en één voor (stenen) buizen en waren er ook twee verschillende ploegen werkzaam. In 1924 werd de toen moderne ringoven gebouwd, die nu nog deels als ruïne zichtbaar is.

Ontwikkeling ovens

Rond 1200 werden in Noord-Europa tijdelijke veldovens gebruikt voor het bakken van stenen. Dat gebeurde meestal op een plek dichtbij de bouwplaats en waar goede klei makkelijk gegraven kon worden. Vaak lag de veldoven ook aan een vaarwater of aan een pad (meestal een dijk), zodat brandstof en stenen gemakkelijk vervoerd konden worden. Resten van zo'n veldoven zijn nog te vinden in Balloo (Dr). Na verloop van tijd werden vaste ovens gebouwd aan de rand van woonplaatsen en bij grote boerderijen (borges) die tichelwerken werden genoemd.

De tichelwerken werden na verloop van tijd steenfabrieken genoemd, toen deze grootschaliger en meer gemechaniseerd werden. De ovens werden groter en er kwamen droogschuren. Daarna kwam de ringoven, die in 1924 bij Rusthoven werd geplaatst. Het was een grote, ovaalvormige oven, bestaande uit verschillende kamers die elk apart konden worden gestookt. Als een kamer werd opgestookt (ca. 1000°C), dan werd het stoken in de kamer ervoor gestopt en werd de kamer erna voorverwarmd. Zo had men minder brandstof nodig. In de tegenwoordige steenfabrieken heeft men tunnelovens en worden temperatuur en tijd automatisch geregeld.

Organisatie tichelwerken en steenfabrieken

Als het gaat om de organisatie van de tichelwerken en fabrieken dan zijn er een aantal zaken die opvallen. Over het algemeen kan worden gezegd dat de eigenaar zich vrijwel niet bemoeide met het eigenlijke maken van de stenen. De eigenaar, zeer vaak vrouwen (weduwen), maakten afspraken met de stoker uit Lippe. De stoker, die in Duitsland tot ver in de 19e eeuw brandmeester werd genoemd, leidde dan de gehele fabriek incl. het personeel. Er waren speciale agenten in Lippe die personeel wierven en tichelbodes werden genoemd. De tichelbode had een vaste kring van eigenaren waar hij mee samenwerkte; Hendrik Betke was bv. de bode van steenfabrikant Alje Bonthuis op Vliethoven in Farmsum. [Meer in achtergrondinfo, uitgave Appingedam met o.a. het mysterie van de stoof van Siekmann.](#)

59 Ekenstein

In 1648 koopt Johannes Eeck, de burgemeester van Groningen het Poppingehuis aan het Damsterdiep. Dit is kort nadat men begonnen is met de trekschuitverbinding van het Damsterdiep. In die periode is het in Holland populair om als rijke stadsbewoner een buitenhuis aan het water te hebben. De naam van het Poppingehuis is ontleend aan de familie Popping en de eerste vermelding dateert uit 1446.

Oude weg en til (brug)

Op deze plek was tot ca. 1600 een verbinding naar de andere kant van het Damsterdiep voor de inwoners van plaatsen uit de omgeving, zoals 't Zandt en Leermens. Dit soort verbindingen waren van belang om in de zomer het vee naar de lageregelegen graslanden te brengen. Toen de brug verviel, moest men de volgende brug gebruiken en werden er afspraken over gebruik en betaling gemaakt. Dat dit soort zaken zeer belangrijk waren is af te leiden uit een decennialange rechtsstrijd over het gebruik van een brug voor vee.

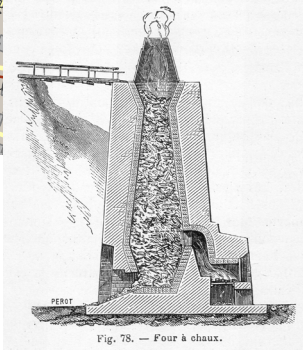
Kalkoven - Appingedam Etappe 3

60 Kalkoven

Aan de overkant van het Damsterdiep staat een kalkoven. Al heel lang werden in de kustgebieden schelpen (bevat veel calciumcarbonaat) gebruikt om kalkproducten te maken. De schelpen werden met turf verhit, dat enkele dagen in beslag nam. Het overblijfsel bestond uit een bijtend product nl. ongebluste kalk (calciumoxide). Door dit poederachtige materiaal met water te overgieten, waar veel warmte bij vrijkomt, ontstaat gebluste kalk (calciumhydroxide). Vanaf het begin van de metselactiviteiten werd kalk gebruikt, gemengd met tras (gemalen vulkanisch tufsteen), waarvan een specie werd gemaakt. Zowel de tras als de kalk harden uit door inwerking van koolzuur uit de lucht. Kalk zorgt voor een bepaalde mate van flexibiliteit, terwijl tras voor waterdichtheid zorgt. Later werd de tufsteen door cement vervangen, maar men bleef wel kalk als toevoeging gebruiken. Kalk werd ook gebruikt voor pleisterwerk en veel stukadoors hadden dan ook een kalkput. Een Oldenburgse stukadoor in Groningen verloor zijn 2-jarig zoontje doordat die in zo'n put was gevallen.

61 Veerhuis Appingedam, Corn. Albertsstraat 2

In de 19e eeuw vertrok de trekschuit vanuit Groningen naar Appingedam en Delfzijl vanaf de herberg "Raadhuis van Emden", aan de zuidzijde van het Damsterdiep, waar nu huisnr. 25 is. De trekschuit vervoerde zowel personen als goederen. Aan het Damsterdiep waren in die tijd meerdere herbergen gevestigd, waaronder een logement met de naam "Nieuwe Delfzijl". Ook in Appingedam zijn er in dezelfde periode meerdere herbergen. Het veerhuis in Appingedam op Corn. Albertsstraat 2, heeft in de loop der tijd verschillende namen gehad, waaronder De Zwaan, Hotel Everts en Hotel Panman. Het veerhuis was een luxe voorziening. De passagiers kwamen bij het uitstappen op een overkapt terras.

62 Kerk Appingedam

De bakstenen kerk is in ca. 1225 gebouwd als een zaalkerk in de romaanse stijl. Later is de kerk meerdere keren uitgebreid en spitsbogen als versterkingstechniek uit de gotiek werden toegepast. De kerk was eerst gewijd aan Maria, één van de Bijbelse figuren waar in de 13e eeuw veel aandacht naar uitging. In 1408 werd de naam van Sint-Nicolaas verbonden aan deze kerk. Door de reformatie werd de kerk een protestantse kerk en kreeg de naam Nicolaikerker.

Symboliek

In grote delen van Noord-Europa is Sint-Nicolaas, als katholieke heilige, de schutspatroon van de schippers (en handelaren). Daarom bezitten de belangrijke havens van Appingedam en Groningen een Sint-Nicolaaskerk. In Groningen heet deze tegenwoordig de Aa-kerk.

63 Stadsmuseum Appingedam

Het Stadsmuseum Appingedam laat de geschiedenis en de cultuur van Appingedam zien. Appingedam is een oude stad waar nog veel bewaard is gebleven. De meeste huizen in het centrum staan er al eeuwenlang. De panden van het museum zelf geven ook een beeld van de ontwikkeling van Appingedam. Aan één van de panden aan de Dijkstraat is de laatmiddeleeuwse structuur nog goed zichtbaar. In Appingedam was een gilde van zilversmeden, waaraan het museum ook aandacht schenkt. Het museum bevat o.a. een collectie van zilverwaren die te maken hebben met het gilde, maar toont ook zilveren gebruiksvoorwerpen. Daarnaast heeft het museum een complete werkplaats van een koperslager, met veel bijzonder gereedschap. Dit was een veel voorkomend beroep in Appingedam, omdat er ook veel scheepsbouw was. Appingedam was voor beide beroepen voor veel Duitse ambachtlieden aantrekkelijk. Een aantal zilversmeden was van Joodse afkomst.

64 Wapen van Leiden

Als de 31-jarige kastelein Frederik Verkade in 1810 het logement "Het Wapen van Leiden" te koop aanbiedt, wordt er gesproken van een oud en zeer gerenommeerd logement. Het pand draagt ook nu nog deze naam. Het was de "Leidse" familie Verkade die de naam "Het wapen van Leiden" geherintroduceerd heeft.

Het achterliggende verhaal was dat lakenhandelaren naar Appingedam gingen om daar vandaan per schip door te reizen naar de Baltische landen en Rusland. Zowel het verhaal als het pand waren echter van voor 1810. Wel hebben Leidse handelaren in de 17e eeuw handelsrelaties aangeknoopt met o.a. Rusland. Door een gunstige combinatie van wind en waterstroming was Appingedam een geschikte haven voor de handel over de Oostzee.

65 Katholieke kerk, Sint Nicolaaskerk van Appingedam

Na de reformatie blijft een aantal families toch katholiek, o.a. de Luikse Ketelaar die begin 17e eeuw naar Appingedam komt. In de 18e eeuw komen meer katholieken naar Appingedam, waaronder een aantal uit Duitsland. Bij een volkstelling in 1839 blijkt 8,5% katholiek te zijn. Deze groep probeert een eigen kerk te bouwen. In 1729 verneemt het stadsbestuur dat de katholieken een gebedsruimte willen inrichten in een huis aan de Dijkstraat. Uiteindelijk wordt er in ca. 1740 een kerk gebouwd op de wierde. Met de burgemeesters was na betaling van een som geld een akkoord bereikt. Er was echter veel weerstand, waarbij zowel de rechter (Veltman) als de burgemeesters en het volk betrokken waren. Het waren de eerste tekenen van de strijd tussen prinsgezinden en

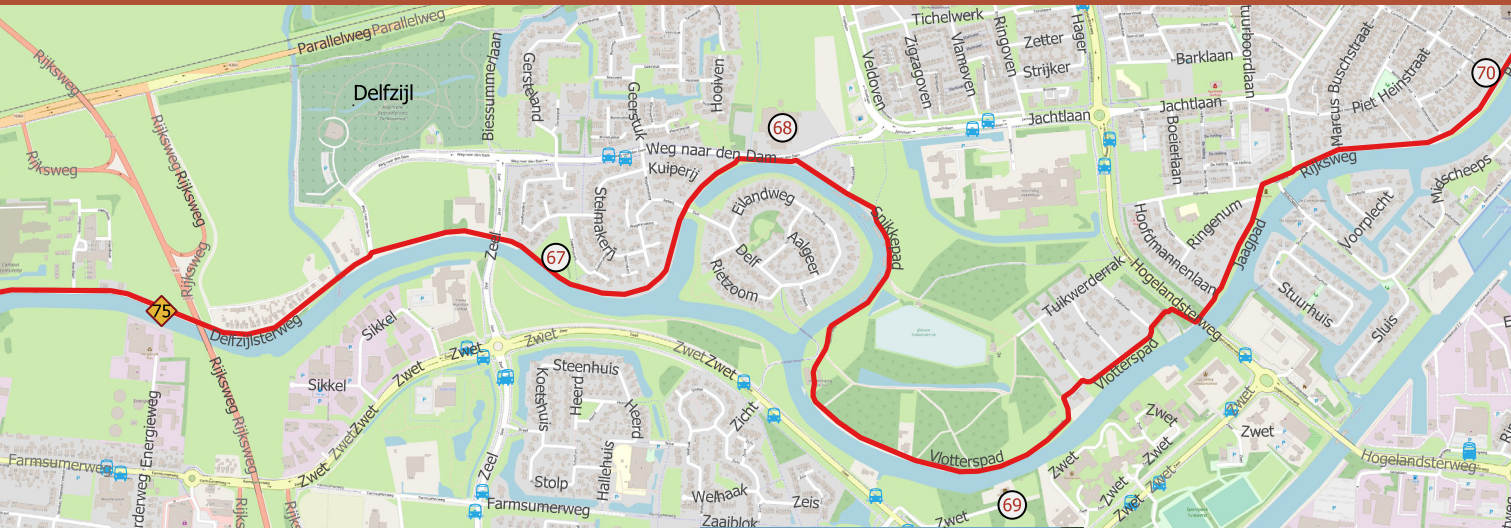
patriotten en de weerstand leidde tot de sloop van de kerk. Jaren later wordt er alsnog een katholieke kerk en pastorie met toestemming gebouwd aan de Dijkstraat Oost. Klaarblijkelijk voldoet de kerk begin 19e eeuw niet meer, want in 1835 wordt de kerk herbouwd. In 1859 vindt de pastoor dat er weer nieuwbouw moet komen, waarbij hij zelf als architect optreedt. Dat loopt echter verkeerd af, want als in 1861 de nieuwe kerk klaar is, blijkt al snel dat de kerk aan het verzakken is en de kerk moet in 1887 worden gesloopt. In een voormalige brouwerij aan de Solwerderstraat wordt een noodkerk in gebruik genomen. Nieuwbouw kan voorlopig niet meer plaatsvinden door gebrek aan geld. Met een landelijke actie wordt geld ingezameld, waar zelfs oud-Appingedammers die naar Amerika zijn geëmigreerd aan bijdragen. In 1900 komt er dan een nieuw kerkgebouw, ontworpen door architect A.P. van Schaik en gebouwd door aannemers Dertien en Lutmers. Tot 1999 functioneert het nog als kerkgebouw. Nu is er een horecagelegenheid in gevestigd.

66 Kalkoven

De cirkel in de bestrating markeert de plek waar een kalkoven heeft gestaan. In 1901 koopt Marten Kingma (jr) de kalkoven van Harmannus Folgering. Kingma staat ingeschreven als houthandelaar. Hij is de zoon van de vooraanstaande fabrikantenfamilie van dakpannen uit Makkum (Fr). Marten Kingma neemt met de kalkoven het gehele bedrijf van Harmannus Folgering over, dat naast een kalk- en houthandel ook een handel in bouwmaterialen is. Het bedrijf van Harmannus Folgering ligt aan het Damsterdiep, aan de oostzijde en net buiten Appingedam. Harmannus heeft dit bedrijf weer van zijn vader Derk Folgering overgenomen die ca. 1836 op die plaats is begonnen. In 1841 staat hij als kalkbrander opgetekend. Er is al sprake van een kalkoven en een houtstek als Derk Folgering de kalkoven van de winkeliersdochter Hillechien Rozema, weduwe van de jonggestorven Johannes Dijkstra, koopt. Het is dus zeker dat er op deze plek begin 19e eeuw een kalkoven stond en wellicht was de oven nog ouder of waren er voorgangers. De kalkoven heeft tot het einde van de Eerste Wereldoorlog gewerkt. Kingma ging failliet, de gemeente kocht het bedrijf en bouwde een onderkomen voor een spuitbrigade.

67 Steenfabriek De Nijverheid

Hier stond steenfabriek De Nijverheid, die van 1766 tot 1959 in bedrijf is geweest. De fabriek is gesloopt en de resten zijn met zand bedekt, een methode die toentertijd op meerdere plaatsen in de provincie werd toegepast. De fabriek is opgericht door de burgemeester van Appingedam Lambertus Tonkens. Hij is de schoonvader van Jan H. Sissingh, de oprichter van Rusthoven. In 1873 treft een Duitse predikant bij aankomst een merkwaardige situatie aan. De Lipsker brandmeester K. Kruger is voor het eerst in functie op deze steenfabriek. Hij heeft erg veel last van waanbeelden, waardoor de sfeer in de gehele ploeg bedrukt is. Als de predikant zich meldt, verstopt Kruger zich, maar zijn zoon, die in dezelfde ploeg zit, weet hem te kalmeren. Hij ziet boze geesten in de schoorsteen van de oven, maar ook in de werkhutten. Hij ziet ook geesten in de voorbijrijdende postwagen zitten. Als hij op een dag buiten staat ziet hij de postwagen naderen. Uit angst springt hij in het Damsterdiep. Wat later wordt Kruger naar huis gestuurd.

68 Steenfabriek Hijlkema

Deze steenfabriek is in 2021 nog intact, maar functioneert niet meer. De fabriek is in 1862 opgericht door Klaas Pieter Doornbos uit Katmis bij Delfzijl. Klaas Pieter was bij zijn huwelijk in 1838 boerenknecht, is vrij snel daarna "koornschipper" geworden en 22 jaar na zijn huwelijk start hij deze steenfabriek.

70 Amsterdamse school in Delfzijl

Het oudste deel van deze wijk, Oud West, stamt uit de 30er jaren van de 20e eeuw. Na de oorlog is de wijk verder afgebouwd. Veel huizen zijn gebouwd in de stijl van de Amsterdamse school, waarbij veel baksteen is gebruikt om lijnen of vlakken te accentueren.

69 Borg en steenfabriek Vliethoven

Aan de overkant van het water is de borg "Vliethoven" te zien. De naam Vliethoven wordt hier voor het eerst vermeld in 1722. De steenfabriek wordt in 1738 genoemd. Mogelijk rond 1713 ontstaan toen de mogelijke oprichter Wybrant Veldtman van Groningen naar Appingedam verhuisde. Wybrant Veltman was waarschijnlijk redger (rechter) in Appingedam.

71 Marskramer

Het beeld van de marskramer, ook wel kiepkerl of kiepkerel genoemd, herinnert ons aan de trekhandel. Met hun waren, manifacturen, houten bestek in een kistvormige rugzak, liepen zij van klant tot klant. Een grote groep marskramers kwam uit Duitsland. Ze konden concurreren omdat zij geen belastingen betaalden. Op den duur ontstonden bedrijven, vooral in de textiel, met één of twee koopmannen en enkele tientallen kramers. De materialen werden per boot aangevoerd. De provincie en de plaatsen gingen steeds meer eisen dat men zich vestigde in winkels. Hierdoor bleef nog een klein sortiment over waarmee men nog langs de deur ging.

72 MuzeeAquarium

Het MuzeeAquarium heeft een zeer brede collectie geologie, archeologie, cultuurgeschiedenis, scheepvaart, de geschiedenis van Delfzijl en een zeeaquarium. In het midden van de jaren '80 werd er bij Heveskesklooster een hunebed gevonden. Bij verdere opgravingen stootte men op de fundamenten van een Johannierklooster. Het klooster

was in 1586 verwoest tijdens de 80-jarige oorlog. Er werd een waterput gevonden, mogelijk van het klooster. Deze put is gemaakt van Bentheimerzandsteen en daardoor een zeer duurzame en robuuste put. Er zal toentertijd een behoorlijk bedrag zijn betaald, voor zowel de stenen als het werk van de steenhouwer. De ribbels in de stenen werden gezien als een soort versiering, die enigszins modegevoelig was, omdat er telkens andere raspden "op de markt kwamen".

73 Delfzijl, sluis en haven

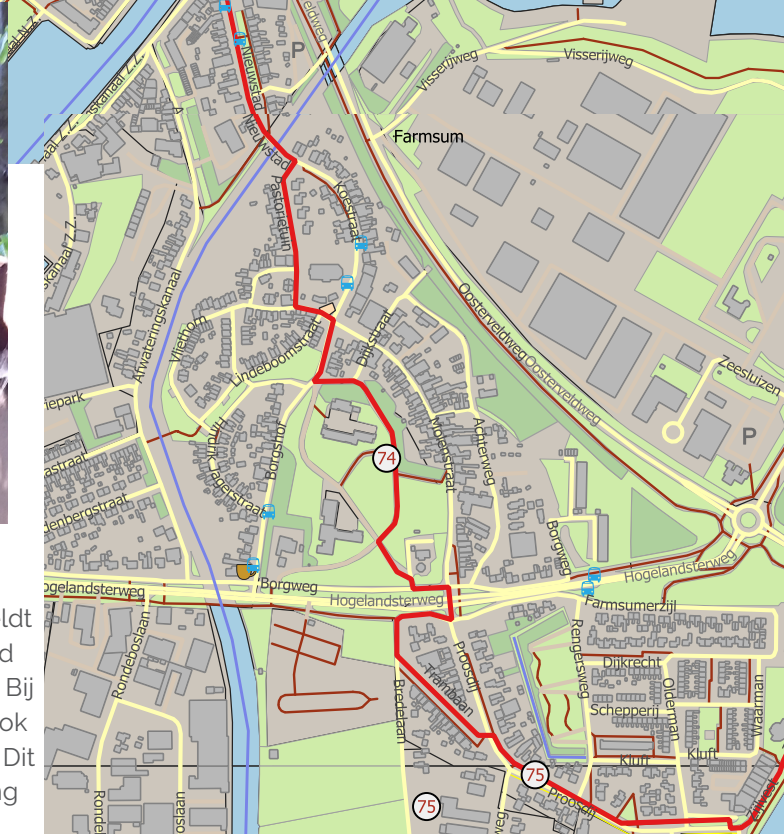
Delfzijl wordt voor het eerst in 1303 genoemd. De Delf, nu het Damsterdiep tussen Ten Post en Delfzijl, was toen een kanaal dat al voor 1000 gegraven was als een open verbinding met de zee. Door de werking van eb en vloed was de Delf gaan meanderen. Onder leiding van de kloosters werden sluisen gebouwd. Een sluis die een binnenwater verbindt met open water werd vaak een zijl of siel genoemd. De aanstelling van een sluiswachter was in feite het begin van Delfzijl.

In de 15e eeuw werd Delfzijl steeds meer een strategische voorpost van Groningen. Er werd een steenhuis gebouwd, maar deze werd door meerdere partijen afgebroken.

Ook tijdens de 80-jarige oorlog was Delfzijl belangrijk. De Spaanse hertog Alva liet er de eerste vesting bouwen. In de loop van de tijd werd de vesting verder uitgebreid. Na de reformatie bepaalde Den Haag de verdediging. Stad Groningen moest zijn verdedigingswerken afbreken, terwijl de vestigingen aan de grens werden versterkt. Den Haag bezocht jaarlijks het noorden om de staat van de verdediging te controleren.

Toen na 1800 toen rondom Delfzijl werd gevochten, bleef de militaire functie bestaan. Er kwam een militair arsenaal, een magazijn en werkplaats. Het arsenaal stond op de plaats waar nu het moderne kantoorgebouw van rederij Wagenborg is. Wat later in de 19e eeuw was de vesting nutteloos geworden en verloor Delfzijl zijn militaire functie. De aanwezigheid van de vele steenfabrieken en een haven zorgden ervoor dat Delfzijl zich als industriële omgeving kon blijven ontwikkelen. Rond 1900 werd de haven gemoderniseerd en beter geschikt voor zeeschepen. Ir. George Arnold Escher, de vader van de graficus, was verantwoordelijk voor deze klus.

74 Farmsum, Ripperda

Farmsum had een borg die eigendom was van de familie Ripperda. Dit was een invloedrijke familie, die zich door geheel Noordwest-Europa heeft verspreid. De familie komt oorspronkelijk uit Oost-Friesland en krijgt de proosdij in handen. Dat wil zeggen dat ze namens de bisschop van Munster kerkelijk recht mogen spreken. Leden van de familie worden na de reformatie luthers, maar sommigen blijven katholiek. Daarnaast blijft de familie nog lang de Habsburgers steunen. Eén van de Ripperda's heeft een belangrijke rol als diplomaat in Spanje gespeeld. Ons koninklijk huis, het Huis van Oranje, stamt via Claus von Amsberg, de echtgenoot van prinses Beatrix, rechtstreeks af van de Ripperda's. Rond 1620 krijgt de familie in Groningen steeds minder invloed, mede omdat verschillende familietakken zijn uitgestorven.

Familiewapen Ripperda

Het familiewapen verbeeldt een ruiter met een zwaard op een steigerend paard. Bij oudere afbeeldingen is ook een draak weergegeven. Dit is een duidelijke verwijzing naar Sint-Joris. In de late middeleeuwen was Sint-Joris het symbool voor de strijd van goed tegen kwaad. De link naar de proosdij (rechtspraak) ligt voor de hand.

75 Stadsweg en Joodse begraafplaats

Dit is het deel van de Stadsweg dat nog aanwezig is; het laatste deel van ca. 5 km is verdwenen bij de aanleg van het chemiepark. Bij een flauwe bocht naar links bevindt zich een laantje. Iets verder op is links een Joodse begraafplaats, die uit ca. 1655 stamt.

76 Weiwerd

Door de uitbreiding van het industriegebied zou Weiwerd moeten verdwijnen zo werd in 1972 besloten. Huizen werden stuk voor stuk opgekocht en het aantal inwoners daalde steeds verder. Toen echter bleek dat het industriegebied niet zoals gepland groeide, besloten de inwoners om het dorp zodanig op te knappen dat de oude wierdestructuur weer zichtbaar zou worden. Het is nog onduidelijk wat de toekomstplannen zijn van het Haven-schap, de eigenaar van een deel van de wierde.

Johan Dijkstra - Gezicht op Oterdum

77 Heveskes

Het kerkje herinnert aan een wierdedorpje met de naam Heveskes. Het dorpje was al vanaf het begin van onze jaartelling bewoond. Het lag min of meer aan de Stadsweg enkele kilometers van de oversteekplaats naar Emden. In de 15e eeuw werd het dorp onder meer Hevenschynze genoemd, dat verbonden zou kunnen zijn aan zee-kant. Een andere verklaring stelt dat heven verwijst naar "haven" en schynze (oud-fries skenzie) verwijst naar schenkan, hetgeen zou kunnen duiden op een plek (hier de haven) waar men kan drinken. Voor de reformatie dienden sommige kloosters ook als overnachtings-plaats. De kans is groot dat het klooster dat iets ten zuidoosten van Heveskes lag deze functie had. Een Johannieterklooster was speciaal opgericht door kruistochtridders om pelgrims te beschermen. Appingedam met de put bij Solwerd, Groningen met relikwieën van Johannes de Doper en mogelijk Bedum, trokken vele pelgrims.

78 Oterdum

Hier heeft ooit het plaatsje Oterdum gelegen, maar door verbreding van de zeedijk is het plaatsje in z'n geheel afgebroken. Voor 1600 kon vanuit Oterdum de overtocht naar Emden worden gemaakt. Wie uit Emden kwam kon toen eventueel overnachten in het klooster bij Heveskes.

79 Termunterzijl

Vanaf 1628 ging de overtocht naar Emden vanaf Termunterzijl. De schepen moesten aan een aantal eisen voldoen, waaronder voorzien zijn van "zeyl en treil, ancker ende touwen". Een treil is een sleeptouw. Zo'n overtocht komt in sommige reisverhalen voor. Zo beschreef in 1669 Jörg Franz Müller zijn reis vanuit Sankt Gallen in Zwitserland via Delfzijl, Groningen en Harlingen naar Amsterdam. Hij ging zich daar aanmelden bij de VOC. Die had veel Duitstalig personeel in dienst, waarvan de bemanning het grootste deel uitmaakte en zo'n 40% daarvan ook nog de Duitse nationaliteit bezat. Het was algemeen bekend dat deze reizen risicovol waren en dat velen de reis niet overleefden. Aanmonsteren was echter een manier om uit de vaak benarde levensomstandigheden te kunnen ontsnappen.

Jörg Franz Müller beschrijft hoe een grote sloep met een mast één keer per dag op en neer voer tussen Emden en Delfzijl (mogelijk via Termunten). De boot kon zo'n 100 mensen per keer meenemen. Er werd een bel geluid als men kon instappen. Halverwege de oversteek stak een sterke wind op en het schip ging flink heen en weer. De schipper had een aantal jongens aan boord rondlopen die in de gaten moest houden wie zeeziek werd. De regel was dat wie moest overgeven geld moest betalen. Jörg Franz

Müller schrijft: "Das wehr sich also bespeijete dem schiffer zum straf ein trinkgeld mues spendieren." In Groningen aangekomen voer men verder per trekschuit. In het midden van de trekschuit was een lange tafel waar werd gegeten, gedronken en gespeeld. In Appingedam werden de paarden gewisseld.

80 Ursuskerk Termunten

De Ursuskerk is mogelijk gewijd aan de heilige Ursus van Solothurn. Deze kerk werd in de 2e helft van de 13e eeuw van bakstenen gebouwd. Voordien stond er een (mogelijk) kleinere kerk van tufsteen. De restanten van de muren laten goed zien, dat de kerk een kruiskerk is geweest.

Muur

Hier is goed te zien hoe een kerkmuur werd gemaakt. In de 13e eeuw werd er met de romaanse bouwstijl gewerkt en moesten, om een bepaalde hoogte van de kerk te verkrijgen, de muren heel sterk en dus heel dik zijn. Door o.a. gebruik te maken van spitsbogen, die in de gotische bouwstijl geïntroduceerd werden, kon men met dezelfde dikte hogere muren maken. Het is goed te zien dat de kern van de muur is gevuld met kleinere stukken steen. De muur wordt sterk door verband tussen lagen en kern aan te brengen, waarbij enkele stenen in de lengterichting (strek) en dan weer een steen met de korte kant (kop) naar voren worden gelegd. Dit patroon verspringt elke volgende laag en de steen met de kop naar voren zorgt voor het verband met de kern.

Doopvont

Het tichelpad begint met de Martinitoren die bijzonder is door het gebruik van het dure Bentheimerzandsteen. Het doopvont van Bentheimerzandsteen in deze kerk is nog opmerkelijker. Het doopvont is een romaans, uit de eerste helft van de 12e eeuw en is afkomstig uit de kerk van Heveskes. Er zijn 131 van deze doopvonten bekend waarvan 94 in Noord-Duitsland en 37 in Noord- en Oost-Nederland, waarvan 5 in Groningen. Dit doopvont is één van de vroegste typen, met nog een eenvoudige bewerking. De doopvonten werden in Bentheim door een steenhouwer gemaakt en vervolgens per boot naar de plaats van bestemming vervoerd.

Meer informatie

Deze route is in stand gekomen in het kader van de toeristische themaroutes, een initiatief van de Provincie Groningen.

De Stichting Hannekemaaierspad bedankt de volgende instanties en personen:

- het Routebureau Groningen voor de ondersteuning
- Museum Stad Appingedam
- Stefanuskerk Noorddijk
- Bartholomeuskerk Stedum
- Donatuskerk Leermens
- Camping Ekenstein
- Restaurant Bij De Molen (Ten Post)

De gehele route is ook als PDF-bestand te downloaden vanaf de website van de Stichting Hannekemaaierspad:

www.stichtinghannekemaaierspad.nl

Het Hannekemaaierspad is een netwerk van lange afstandswandelroutes, gebaseerd op de tochten van de Duitse trekarbeiders (o.a. grasmaaiers) die tussen ca. 1650 en 1920 in Nederland hebben gewerkt. Bij onze wandelroutes staan cultuur, natuur en geschiedenis centraal. Met het Hannekemaaierspad beleeft de wandelaar de trektocht zoals de Duitse trekarbeiders deze maakten.

Er zijn meer wandelroutes beschikbaar:

Neurhede - Bakkeveen 105 kilometer

Winschoten - Bourtange 96 kilometer

Groningen - Leeuwarden 88 kilometer

Bakkeveen - Lemmer 73 kilometer

Nieuweschans - Groningen 64 kilometer

Rahden - Fürstenau 100 kilometer (ook verkrijgbaar in het Duits)

Fürstenau - Hardenberg 106 kilometer (ook verkrijgbaar in het Duits)

Groningen - Termunten 95 kilometer

Tichelpad

HANNEKEMAAIERSPAD

Het Hannekemaaierspad is een netwerk van lange afstands-wandelroutes, gebaseerd op de tochten van de Duitse trekarbeiders (o.a. grasmaaiers) die tussen ca. 1650 en 1920 in Nederland hebben gewerkt. Bij onze wandelroutes staan cultuur, natuur en geschiedenis centraal.

Met het Hannekemaaierspad beleeft de wandelaar de trektocht zoals de Duitse trekarbeiders deze maakten.

In dit boekje loopt het traject van Groningen naar Termunten. Centraal in deze route is de aandacht voor de tichelaars, voornamelijk Duitse ambachtslieden uit de omgeving van Lippe, gespecialiseerd in bakken van stenen. Deze wandeling is deels gebaseerd op de oude stadsweg uit de 15e eeuw tussen Groningen en Emden. De route voert langs oude landschapselementen en langs de plekken die voor de tichelaars van belang waren, zoals diverse herbergen. Bijzonder zijn de oude kerken, steenfabrieken, kunst van steen, tichelborgen, kalkovens en de architectuur langs de route.

www.stichtinghannekemaaierspad.nl

provincie
groningen

